

TEGENPLEKKEN IN EEN VERWOESTIJNDE MAATSCHAPPIJ

Claartje Kruijff

Begeleider: Prof. dr. Christa Anbeek

Tweede lezer: dr. Bert Dicou

Proponentsscriptie Remonstrants Seminarium 7 september 2019

TEGENPLEKKEN IN EEN VERWOESTIJNDE MAATSCHAPPIJ: HOOFDSTUKINDELING

Hoofdstuk 1. Inleiding	
1.1 Aanleiding	2
1.2 Probleemstelling	4
1.2.1 Vraagstelling	5
1.3 Onderzoeksopzet	6
1.4 Methodologie	6
Hoofdstuk 2. Het denken van Foucault over tegenplekken en van Arendt over oases	
2.1. Kenmerken tegenplekken volgens Foucault	7
2.2 Aspecten en belang van oases volgens Arendt	10
2.3 Foucault en Arendt over tegenplekken en oases: overeenkomsten en verschillen	11
Hoofdstuk 3 Huidige denkers als socioloog Rosa, filosoof Hermsen en theologen Borgman en Lawrence over het belang van plaats, ruimte en tijd en hieruit gedestilleerde bouwstenen voor mogelijke tegenplekken	
3.1 Rosa	13
3.1.1 Samenvatting, analyse en mogelijke bouwstenen Rosa	15
3.2 Hermsen	16
3.1.2 Samenvatting, analyse en mogelijke bouwstenen Hermsen	17
3.3 Borgman	19
3.1.3 Samenvatting, analyse en mogelijke bouwstenen Borgman	21
3.4 Lawrence	22
3.1.4 Samenvatting, analyse en mogelijke bouwstenen Lawrence	23
3.5 Bouwstenen tegenplekken gedestilleerd uit gedachtegoed van Rosa, Hermsen, Borgman en Lawrence in relatie tot kenmerken tegenplekken Foucault en oases Arendt	24
Hoofdstuk 4 Vernieuwingsplekken van Remonstranten in het licht van tegenplekken	
4.1 Opzet vragenlijst participerende observatie	30
4.2 Participerende observatie Vernieuwingsplek Naarden Bussum	31
4.2.1 Adempauze 1	32
4.2.2 Adempauze 2	36
4.3 Participerende observatie Vernieuwingsplek Eindhoven	38
4.4 Conclusie observaties	43
Hoofdstuk 5 Conclusie en aanbevelingen	
5.1 Conclusie	46
5.2 Aanbevelingen	50
Literatuurlijst	54

1. INLEIDING

1.1 Aanleiding: Van ervaringen van ontworteling en vervreemding als gevolg van non-places naar tegenplekken, oases om uit te leven

We leven tegenwoordig in een snelle veranderende wereld. De plaatsen waar we komen worden steeds eenvormiger en anoniemer. In het boek *Non-places, an introduction to supermodernity (1995)*, beschrijft de Franse antropoloog Marc Augé, non-places zoals vliegvelden, shoppingmalls, snelwegen en het internet.¹ Het concept van een non-plaats staat, volgens Augé, tegenover het begrip van een "antropologische plaats"². Een antropologische plaats geeft een plek die de identiteit van mensen versterkt, waar ze andere mensen kunnen ontmoeten waarmee ze gemeenschappelijke interesses hebben. Een non-plaats is een plaats waar wij niet leven, waar de individuele mensen anoniem en alleen blijven. In deze non-places zijn we alleen maar met meerderen; anoniem in de menigte. Onze identiteit doet er alleen toe als we door de douane moeten of willen afrekenen; of in de context van de rol die we aannemen: die van passagier, klant of bestuurder. De ruimte van de non-place brengt noch unieke identiteit noch relaties tot stand. Onze identiteit wordt er niet verder gevormd en we ontmoeten elkaar er niet. Mij dunkt dat de ruimte van non-places almaar groter wordt in onze maatschappij en dat dit kan leiden tot een gevoel van vervreemding, vereenzaming en ontworteling. Dit fenomeen heeft mijn interesse gewekt omdat ik het gevoel zelf ook ken en om mij heen zie. In deze scriptie wil ik het belang van plaats onderzoeken en in hoeverre er antropologische plaatsen zijn of ontworpen kunnen worden die mensen kunnen helpen om op adem te komen, elkaar te ontmoeten en zich opnieuw te bepalen tot de wereld waarin zij leven. In deze scriptie tracht ik aan de hand van zes verschillende denkers uit verschillende disciplines bouwstenen te destilleren en een theoretisch fundament te leggen voor het belang van deze antropologische plaatsen die ik 'tegenplekken' zal noemen. Tegenplekken zijn plekken die anders zijn dan de gangbare ruimte waarin wij leven en waarin onze verhouding tot de gangbare normen in de maatschappij bevroegd worden.

Deze scriptie begin ik met een beschrijving van mijn eigen ervaring van ontworteling in een aaneenschakeling van non-places naar het vinden van een tegenplek: een plaats waar ik tot stilstand werd gedwongen, waarin ik mijn ontregeling kon laten klinken en mij opnieuw kon bepalen tot de wereld waarin ik leefde.

Voor mijn scriptie zocht ik een rustige werkplek op de Vrije Universiteit in Amsterdam. In de ontvangsthall van de VU bleef ik staan voor een groot beeldscherm met allemaal berichten voor studenten. Er werd van alles aangeboden: de nieuwe universiteitskrant, een actie in het licht van duurzaamheid, loopbaanbegeleiding, een lezing: queer on campus, faalangstraining, een uitnodiging om beter te leren ontspannen en een online platform voor meer contact om eenzaamheid te voorkomen. Ik keek om mij heen en zag allerlei studenten achter hun laptop. Waar komen al deze studenten vandaan? Wie zou wat studeren? Wie gaat er straks alleen naar huis? Wie is er lid van een gezelligheidsvereniging, kunnen ze het allemaal combineren? Wie woont er op kamers en wie woont er thuis? Bij welke werkgroep sluiten ze straks aan of zitten ze te

---

¹ De waarneming van een plaats als een non-plaats is subjectief: iedereen kan een plek beleven als een non-plaats of niet. Een winkelcentrum dat voor de één anoniem is, heeft voor de ander wel degelijk iets te maken met zijn identiteit omdat hij er elke dag werkt bijvoorbeeld.

² Marc Augé. *Non-places, Introduction to an anthropology of supermodernity*, Verso, 1995, blz 42 e.v.

werken aan hun scriptie? Wie voelt zich onder druk gezet door de te hoge eisen en wie stelt die aan wie? Wat leeft er allemaal in die hoofden en harten en waar kunnen ze het kwijt?

Ik signaleer via het mededelingenbord dat fenomenen als faalangst, stress en eenzaamheid worden aangekaart. Dat lijkt mij een goede zaak. Maar vervolgens worden er direct concrete oplossingen voor de gesignaleerde problemen geboden: Een training voor de faalangstigen, ontspanningsoefeningen voor de gestresten en een ontmoetingsplatform voor de eenzamen. Ik blijf achter met de vraag of deze symptoombestrijding en oplossingsgericht denken de studenten en ons allemaal verder helpt. Waar is er ruimte of plaats om te signaleren en aan te kaarten dat te veel mensen tegenwoordig het niet vol houden in deze versnelde, veeleisende en maakbare maatschappij. Waar is er ruimte of plaats om na te denken waar het aan schort en hoe we wel zouden willen leven.

Voor mijn gevoel zijn faalangst, te hoge stressniveaus en eenzaamheid voorbeelden en symptomen van dieperliggende existentiële noden die onderbelicht zijn en te weinig ruimte krijgen in een maatschappij die almaar doordendert en steeds meer van ons verlangt. Met als gevolg dat ontregelende, kwetsbare en imperfecte zaken worden herkend als problemen die moeten worden opgelost. Het lijkt wel alsof er een heel deel van het innerlijk leven nauwelijks meer gedeeld kan worden en als het gedeeld wordt dan is het veelal pas als iemand is vastgelopen. We hebben mijns inziens spiritualiteit te lang ingezet als methodiek en als praktijk om de gaten te dichten, om in balans te blijven en het vol te houden. In plaats van dat we ons via spiritualiteit en religieuze bronnen laten bevragen en zoeken naar een andere bron om uit te leven.

Toen ik daar tussen de studenten zat moest ik denken aan mijn eigen ervaring toen ik nog niet zo lang klaar was met mijn eerste studie. Eind jaren negentig woonde ik in Londen. Ik werkte hard bij een Amerikaans organisatieadviesbedrijf in de Londense city en bracht veel tijd door op vliegvelden, bij bedrijven op industrieterreinen en uren achter mijn laptop. Hoewel ik de eerste paar jaar veel heb geleerd en er professioneel van groeide liep ik op een gegeven moment tegen een muur op.

Ik werd te kritisch om het nog naar mijn zin te hebben en kon maar niet vinden wat ik zocht. Ik was op zoek naar een diepere verbinding met mensen en het grotere leven om mij heen en was niet gelukkig. Ik voelde een innerlijke verschraling en vereenzaming en werd er somber van. Bovendien schaamde ik mij ervoor, want ik had alles wat mijn hartje begeerde: Ik had een lieve partner, vrienden en ook nog een goede baan. Toen wij besloten te trouwen kwam ik via mijn katholieke schoonouders een priester op het spoor. Hij verwelkomde mij in zijn pastorie en liet mij zijn kerk zien. Hoewel ik niet religieus ben opgevoed, liep ik binnen en voelde ik: dit is anders, hé hier gebeurt iets met mij. Ik voelde alsof ik uit de anonimiteit trad en alsof ik ertoe deed in relatie tot een grotere mensengeschiedenis dan alleen de mijne. De tijd stond even stil en tegelijkertijd werd ik door de gesprekken met hem verbonden met een groter leven, een grotere continuïteit dan de mijne alleen. Ik kon hier allerlei gedachten en gevoelens kwijt die er bij mij van binnen leefden en die nooit echt een uitweg hadden gevonden; nooit een plaats hadden gekregen. Ik denk dat ik van een aaneenschakeling van ervaringen van ontworteling en vervreemding opeens op mijn plaats werd gezet. Op deze plek gebeurde er iets anders en kon ik tevoorschijn komen. Ik ging van een aaneenschakeling van non-places naar een plaats die anders was. Die ervaring zou ik meer mensen gunnen maar mensen gaan niet gauw meer naar een kerk. Voor mij was de kerk een antropologische plaats, een tegenplek zoals ik die tevoren niet kende. Op deze plek ervoer ik een andere ruimte, waar mijn verleden en heden en toekomst samen leek te komen. Waar ik tevoorschijn mocht komen. Waar ik mijn leven beter leerde plaatsen in de context van leven en dood en waar ik zag dat het recht van de sterkste niet gold: zowel stabielere als psychisch kwetsbare mensen kwamen er samen. Op deze plek kon zowel het stabiele en krachtige in mij verstevigd worden terwijl ook het kwetsbare, onbekende en onaffe in mij op stem mocht komen.

1.2 Probleemstelling

In het boek *Joseph en zijn broer* (2018) van theoloog Christa Anbeek las ik over de idee van tegenplekken³ van de Franse filosoof Michel Foucault. In een beroemd geworden radiotoespraak en lezing uit 1967⁴ introduceert Foucault de idee 'heterotopie' als reële bestaande gebeurtenissen of begrensde ruimtes waarin een ander regime geldt dan in de omgeving erbuiten. Hij doelde in de lezing op plekken die anders zijn, die hun betekenis aan dat anders-zijn ontleen: het zijn een soort van anti- of tegenplaatsen.⁵ Een heterotopie is noch privaat noch publiek. Het ligt ertussenin. Het is een tussenruimte of bemiddelingsruimte. Deze ruimtes hebben gemeen dat ze "anders" zijn. Een heterotopie onderbreekt de continuïteit van de dagelijkse ruimte.

Anbeek schrijft over heterotopieën: 'heterotopieën zijn plekken die anders zijn, waar andere wetten gelden, een soort 'tegenplekken'. Heden en verleden, leven en dood, afwijkend en normaal lopen er dwars door elkaar heen. Het zijn geen privé-ruimtes maar ook niet helemaal publiek. Een soort tussenruimtes waar de verhoudingen ten opzichte van de normale wereld ontregeld zijn'⁶. Anbeek haalt ook de Duits-Amerikaanse filosoof Hannah Arendt aan die in de jaren vijftig van de vorige eeuw schreef over het belang van oases in de publieke ruimte van een verwoestijnde maatschappij. Arendt zag die oases als 'leven schenkende bronnen' die ons in staat stellen om in de woestijn te leven, zonder eraan te wennen of 'ons ermee te verzoenen'⁷. Het denken van Foucault en Arendt is te plaatsen in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw. Ruim veertig jaar later schrijven hedendaagse denkers als Rosa, Hermsen, Borgman en Lawrence over de onpersoonlijke, gehaaste en schijnbaar maakbare samenleving en zoeken ze net als Foucault en Arendt naar alternatieve tijd en ruimte, naar tegenplekken.

Voor mij was de kerk zo'n plek, een tegenplek, een oase te midden van mijn ervaring van anonimiteit, vreemding en woestijn. Die ervaring zou ik meer mensen gunnen maar mensen gaan niet gauw meer naar een kerk. Volgens recent onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau neemt de ontkerkelijkheid in rap tempo toe⁸. Veel (jonge) mensen hebben door de terugloop in kerkgang het dak boven hun hoofd verloren of überhaupt nooit gehad. En een kerkgemeenschap of -gebouw staat in de publieke opinie niet per definitie garant (vaak juist niet) voor nieuwe openheid, mogelijkheid tot verbinding en kwetsbaarheid. Als de traditionele kerk niet meer voldoet als tegenplek om op adem te komen en het leven in al haar gelaagdheid te delen, hoe zouden tegenplekken er dan uit kunnen zien? Dit idee van tegenplekken en oases inspireert mij in het licht van mijn aanstelling als vernieuwingspredikant bij de Remonstrantse Broederschap. Voor twee

---

³ Christa Anbeek, Voor *Joseph en zijn broer*, van overleven naar spelen en andere zaken van ulthiem belang, Ten have, 2018, blz 211

⁴ [Michel Foucault: Les Hétérotopies \(Radio Feature, 1966\)](#)

⁵ Paul Post, Voorbij het kerkgebouw, De speelruimte van een ander sacraal domein. Berne Media, Heeswijk 2010, blz 108

⁶ Christa Anbeek, Voor *Joseph en zijn broer*, van overleven naar spelen en andere zaken van ulthiem belang, Ten have, 2018, blz 211

⁷ Arendt uit *Was ist Politik*, geciteerd in Hannah Arendt, *Politiek Denker*, De Schutter en Peeters, blz 174

⁸ Het SCP-rapport (december 2018) laat de trend naar ontkerkelijkheid in Nederland goed zien. In 2002 beschouwde nog 43% zich lid van een religieuze gemeenschap, in 2016 was dit 31%. Daarnaast ging in 2002 49% (soms) naar een religieuze bijeenkomst, in 2016 is dat gedaald naar 38%. Ook de breuk met de kerk wordt radicaler: driekwart van de Nederlanders geeft aan dat de kerken weinig of niet aansluiten bij zijn eigen visie op de zin van het leven. Twee derde zegt weinig of geen vertrouwen te hebben in de kerken of religieuze organisaties.

dagen in de week heb ik de opdracht gekregen om naast maar ook los van de huidige Remonstrantse gemeente in Naarden-Bussum met haar eigen predikant vernieuwende activiteiten te ontplooiën. In deze context is mijn interesse voor tegenplekken ontstaan. Het bracht mij ertoe om het gedachtegoed van Foucault en Arendt verder te onderzoeken en uit te diepen en te verbreden via vier verschillende hedendaagse denkers wiens gedachtegoed aan de hunne raakt. Middels deze scriptie hoop ik een theoretisch kader op te bouwen om in de praktijk een fundament te leggen voor een tegenplek. Om dit theoretisch fundament te verstevigen heb ik gelezen van de Duitse socioloog Hartmut Rosa en de filosoof Joke Hermsen. Rosa schrijft over onze versnelde samenleving en hoe mensen van zichzelf vervreemd dreigen te raken. Hij pleit in het tweede deel van zijn boek voor meer geestelijke en fysieke ruimte voor resonantie en wijst erop dat onze cultuur rijk is aan belevenissen en arm aan ervaringen. In het geval van belevenissen consumeren en halen we iets, terwijl ervaringen ons raken en relationeel zijn van aard; ervaringen roepen ons tevoorschijn om van onszelf te delen. Hermsen schrijft over het belang van een andere omgang met de tijd en pleit voor breuken in de tijd waarin vrijmoedig gesproken kan worden en mensen de mogelijkheid krijgen om aan elkaar te verschijnen en opnieuw te beginnen.

De twee theologen die ik raadpleegde schrijven concreter over het belang van plaatsmaken; van fysieke tegenplekken. Theoloog Erik Borgman haalt Foucault aan wanneer hij schrijft over het belang van tegenplekken en spreekt over God die zich in de plaatsbepaling openbaart: als een waar-identiteit in plaats van een wie- of een wat-identiteit. De Engelse theoloog Louise Lawrence schrijft over contextueel bijbellezen als relationele en plaatsmakende activiteit in een maatschappij waarin we steeds meer vervreemd raken van een gevoel van plaats.

1.2.1 Vraagstelling

Uitgaande van de aanleiding en het hierboven beschreven probleemgebied luidt mijn onderzoeksvraag/hoofdvraag:

Hoe kunnen de begrippen heterotopie (tegenplek) van de Franse filosoof Foucault en oase van de Duits-Amerikaanse filosoof Arendt, met behulp van plaats- en tijdbegrippen in het werk van Rosa, Hermsen, Borgman en Lawrence dusdanig geoperationaliseerd worden dat ze bij kunnen dragen aan een theoretisch fundament voor het ontwikkelen van duurzame en betekenisvolle tegenplekken in onze huidige samenleving, en wat kunnen de Remonstranten in de context van hun vernieuwingsplekken hiervan meenemen en leren ?

Om tot beantwoording van deze onderzoeksvraag te komen splits ik de onderzoeksvraag in drie subvragen:

- A. A1. Hoe omschreef en concretiseerde Foucault zijn idee van heterotopie, welke kenmerken werkte hij daartoe nader uit?
A2. Hoe omschreef Arendt oasen en waarin zag zij het belang en de urgentie ervan?
- B. Hoe denken huidige denkers als socioloog Rosa, filosoof Hermsen en theologen Borgman en Lawrence over het belang van plaats, ruimte en tijd in de maatschappij en hoe is hun denken te relateren aan het gedachtegoed van Foucault over tegenplekken en van Arendt over oases? Welke concrete bouwstenen reiken deze denkers voor mogelijke tegenplekken aan?
- C. Zouden de vernieuwingsplekken van de Remonstranten als tegenplekken ontwikkeld kunnen worden? En zo ja, welke bouwstenen zijn mogelijk reeds aanwezig en welke kunnen ontwikkeld worden?

1.3 Onderzoekopzet

Voor deze scriptie heb ik gekozen voor een literatuurstudie gevolgd door een klein praktijkonderzoek. Het literatuuronderzoek bestaat uit primaire en secundaire literatuur en is descriptief en exploratief van aard. Het onderzoek is descriptief omdat ik het gedachtegoed van zes verschillende denkers beschrijf. Het onderzoek is exploratief omdat ik het gedachtegoed van vier huidige denkers relateer aan het heteropologische denken van Foucault en het denken van Arendt over oasen opdat ik het belang van tegenplekken en mogelijke bouwstenen voor tegenplekken in de maatschappij kan destilleren. Het onderzoek is tevens toegepast en exploratief omdat ik voorbeelden uit de vernieuwingspraktijk van de Remonstranten heb onderzocht om te beoordelen in hoeverre twee van de vier vernieuwingsplekken van de Remonstranten als tegenplek ontwikkeld zouden kunnen worden en welke van de geïdentificeerde bouwstenen mogelijk al aanwezig zijn of uitgebouwd kunnen worden.

In Hoofdstuk 1 leid ik mijn onderzoek in en licht ik toe waarom ik denk dat het denken over tegenplekken van Foucault en van Arendt over oases in deze tijd relevant zou kunnen zijn. Ook vertel ik hoe ik zelf ooit van een lege, te schrale plek kwam en hoe de kerk voor mij een betekenisvolle tegenplek werd.

In Hoofdstuk 2 zal ik het denken van Foucault en Arendt toelichten en de kenmerken en contouren van tegenplekken en oases in de maatschappij nader uitdiepen en tot slot op elkaar betrekken en met elkaar vergelijken.

In Hoofdstuk 3 laat ik hedendaagse denkers uit verschillende disciplines (namelijk sociologie, filosofie en theologie) aan het woord over het belang van plaats, tijd en ruimte in de maatschappij. Voorts zal ik een aantal kenmerken voor mogelijke tegenplekken destilleren uit het gedachtegoed van deze vier denkers en deze vervolgens relateren aan de kenmerken van tegenplekken zoals door Foucault beschreven en de hoofdlijnen uit het denken van Arendt over oases. In Hoofdstuk 4 zal ik een aantal activiteiten van twee van de vernieuwingsplekken van de Remonstrantse Broederschap observeren en analyseren aan de hand van een lijst met uit de theorie gedestilleerde mogelijke bouwstenen voor tegenplekken.

In Hoofdstuk 5 schrijf ik een conclusie en aanbevelingen voor verder (praktijk)onderzoek op basis van de door mij geëxploreerde literatuur en mijn analyse van de beginnende vernieuwingsinitiatieven aan de hand van de door mij op basis van de literatuur mogelijk geïdentificeerde bouwstenen voor tegenplekken.

1.4 Methodologie:

Ik heb ervoor gekozen om vanuit het ontwikkelde theoretische kader een klein praktijkonderzoek bij de Remonstranten te houden in plaats van mogelijke voorbeelden van tegenplekken te identificeren en te observeren van buiten de Remonstranten. De Remonstranten hebben een aantal vernieuwingsplekken aangewezen en vernieuwingspredikanten aangesteld om nieuwe activiteiten te ontplooiën en nieuwe doelgroepen aan te spreken. Deze vernieuwingspredikanten krijgen een grote mate van vrijheid om te experimenteren. Iedere vernieuwingspredikant heeft te maken met een eigen couleur locale en in die zin een op maat te vervullen opdracht. Tevens kunnen ze ook aan een gezamenlijke visie en opdracht werken ten opzichte van deze vernieuwingsplekken en de toekomst van de Remonstranten. Mij lijkt het zinnig om de in deze scriptie vergaarde kennis over tegenplekken in te zetten om te bezien of we het gezamenlijke fundament en de visie ten aanzien van onze vernieuwingsplekken kunnen verstevigen.

Daartoe voerde ik twee praktijkobservaties, met feedback van medestudent Mignon van Bokhoven, uit op bijeenkomsten op 'mijn' vernieuwingsplek in Naarden-Bussum en een in Eindhoven bij mijn collega Rachel Van Andel aan de hand van een lijst met gedestilleerde bouwstenen uit het theoretische kader om te beoordelen of deze vernieuwingsplekken als tegenplekken ontwikkeld en uitgebouwd zouden kunnen worden en wat ze dan nodig zouden hebben. Hiertoe heb ik de keuze gemaakt om ook mijn eigen vernieuwingsplek in de observatie en analyse mee te nemen, opdat mijn werk in de praktijk zou kunnen profiteren van deze theoretische onderbouwing en als ondersteuning voor mijn visie op deze plek in de komende jaren. Bovendien zijn er van de vier vernieuwingsplekken een in Eindhoven een in Naarden Bussum en twee (nog) vacant, namelijk in Lochem-Doesburg en Utrecht. Naarden-Bussum en Eindhoven bleven dus als enige vernieuwingsplekken over om te observeren. Dit onderzoek heeft natuurlijk een beperking omdat een deel daarvan op mijn eigen werkplek heeft plaatsgevonden. Ik ben mij hier terdege van bewust en heb vervolgens geprobeerd dit zoveel mogelijk te ondervangen door het vragen van feedback van mijn medestudent en een aanwezige en ook door zo zelf-kritisch mogelijk te zijn.

Hoofdstuk 2 Het denken van Foucault over tegenplekken en van Arendt over oases

2.1 Hoe omschreef en lichtte Foucault zijn idee van heterotopie toe, wat zijn de kenmerken die hij opnoemt?

In 1966 hield Foucault een radiotoespraak⁹ en in 1967 een lezing voor architecten¹⁰ over 'andere plekken, heterotopieën'¹¹. In "Des Espaces Autres" introduceert Foucault zijn begrip 'heterotopie'. Foucault introduceert zijn begrip 'heterotopie', als tegengestelde van 'utopie'. Waar een utopie gezien kan worden als een onmogelijke, onhaalbare en onechte bestemming, ziet Foucault een heterotopie juist wel als een fysieke bestemming. Heterotopie komt van het Griekse heteros (anders) en topos (plek).

Foucault beargumenteert in zijn lezing dat we niet in een leegte wonen waarin we dingen en mensen los van elkaar kunnen plaatsen en dat ruimte nooit neutraal is. In zijn lezing geeft hij aan een bijzondere interesse te hebben voor plekken die wel in verbinding staan met andere ruimtes maar op een manier omdat ze de gangbare verzameling van relaties aanwijzen, omkeren, verdacht maken of spiegelen. Deze tegenplekken hebben een vreemde verhouding tot de gewone ruimte in de zin dat ze bestaande verhoudingen tot nader orde uitstellen, bevragen, omdraaien of neutraliseren. Het zijn een soort tussenruimtes die het mogelijk maken of die ons zelfs dwingen de gangbare ruimte te bevragen en kritisch te beschouwen.

Iedere cultuur kent eigen heterotopieën volgens Foucault al zullen ze zich in iedere cultuur anders manifesteren. Bovendien zullen heterotopieën in verschillende situaties andere functies hebben.

---

⁹ [Michel Foucault: Les Hétérotopies \(Radio Feature, 1966\)](#)

¹⁰ www.culturalstudiesnow.blogspot.com

¹¹ Michel Foucault, "[Of Other Spaces, Heterotopias.](#)", Translated from *Architecture, Mouvement, Continuité* no. 5 (1984): 46-49.

Foucault omschrijft zes kenmerken van heterotopieën die in iedere verschillende cultuur zullen gelden. Ik noem ze hieronder op en tracht ze dichterbij te brengen door de voorbeelden die hij noemt te actualiseren anno 2019:

Foucault onderscheidt zes principes:

1. Er zijn twee soorten heterotopieën volgens Foucault: Crisisheterotopieën en heterotopieën van de afwijking. Crisisheterotopieën zijn 'bevoorrechte of heilige of verboden'(Foucault, of other places...) plekken in en samenleving en een cultuur waarin individuen zich in een bepaalde crisistoestanden verhouden tot de groep. Hij noemt menstruerende vrouwen die in sommige culturen apart worden gezet bijvoorbeeld. Foucault zegt dat deze vorm van heterotopieën in de westerse wereld aan het verdwijnen zijn al ziet hij nog restanten in bijvoorbeeld internaten of kazernes.

Ik moest denken aan hoe er door een kerk en een grote groep predikanten en vrijwilligers aan een Armeense familie in Den Haag asiel werd geboden¹². Er was sprake van een crisistoestand, de kerk werd een van de samenleving afgesloten ruimte opdat het asielbeleid en de ontstane situatie rondom de familie bevestigd en opnieuw bekeken kon worden.

In heterotopieën van deviantie, van de afwijking is het gedrag van individuen afwijkend ten opzichte van wat als norm geldt in de maatschappij. Foucault noemt als voorbeelden: gevangenissen, inrichtingen maar ook bejaardentehuizen.

2. Heterotopieën zijn verbonden met concrete contexten, ze zijn voor wat betreft vorm en functie afhankelijk van de samenleving. Ze kunnen op verschillende plekken ontstaan en zich ook bij bestaande plekken of initiatieven voegen.

3. Een heterotopie is een plaats van contradicties, paradoxen en ambiguïteiten. Hier komen dimensies samen die zich niet eigenlijk niet met elkaar verdragen. Foucault noemt hier als voorbeeld onder andere de bioscoop. In de ene, rechthoekige ruimte staat een scherm waarop een andere driedimensionale werkelijkheid wordt geprojecteerd. Via dat scherm komen achter elkaar allerlei verschillende plaatsen aan de orde. Anno 2019 zou ik het gebruik van mobiele telefoons willen noemen. Deze schermen dringen de ruimte binnen en zorgen voor contact met allerlei mensen en groepen buiten de ruimte zelf waardoor ze de beleefde ruimte tegelijkertijd beïnvloeden en veranderen.

4. Heterotopieën zijn verbonden met onderbrekingen of breuken in de tijd. Heterotopieën scheiden ons van onze gewone, traditionele tijdservaring, we ervaren een breuk in de tijd. Heterotopieën hebben te maken met heterochronieën. Heterochronie komt van de twee Griekse woorden heteros (anders) en chronos (tijd). Foucault haalt in deze context het voorbeeld van een begraafplaats aan. Op een begraafplaats worden we geconfronteerd met een harde breuk in de tijd: het verlies van leven. Maar ook schrijft hij over het ontstaan van bibliotheken en musea waarin onbegrensde en op elkaar gestapelde tijd georganiseerd en

---

¹² De Bethelkerk in Den Haag bood in samenwerking met andere kerkgenootschappen, ongeveer 1000 predikanten en 12000 kerkgangers een Armeense familie van begin november 2018 tot en met 30 januari 2019 asiel aan nadat de familie te horen had gekregen dat ze Nederland uitgezet zou worden.

verzameld wordt op een vaste plaats. Foucault noemt ook plekken met een vloeiende, voorbijgaande tijd zoals de kermis of festivals. Het is opvallend dat Foucault nergens in zijn lezing kerken/synagogen/moskeeën/tempels noemt als afgeschermd plaatsen die ons scheiden van onze gangbare tijdservaringen en ook waar de tijd door de eeuwen en geschiedenis heen verzameld en op elkaar gestapeld is.

5. Een heterotopie veronderstelt een systeem van open en sluiten, van isoleren en toegankelijk maken. Dit verbindt en isoleert deze tegenruimte van de andere ruimte. De ruimte heeft ofwel een verplichtend karakter zoals bijvoorbeeld in het geval van een kazerne of in een gevangenis of het individu moet zich onderwerpen aan specifieke toegangsvoorwaarden zoals bepaalde rites. Als voorbeeld noemt Foucault de hammam of de Scandinavische sauna. Hier zou ik (religieuze) rites en rituelen willen toevoegen. Een kerkdienst, een gebedsdienst in een moskee, de Joodse sabbat, een uitvaart in een crematorium, meditatie sessie of driedaagse detoxcursus.

6. Als laatste principe is er de relatie van de heterotopie met de omliggende ruimte. De heterotopie creëert een ruimte van illusie of van volmaaktheid met een eigen ordening waardoor de omringende ruimte nog meer illusie of juist nog minder volmaakt wordt.

Foucault noemt hier als voorbeeld voor een ruimte van illusie een bordeel, waar een deel van het menselijke leven als afgescheiden onderdeel wordt beleefd en waardoor de omliggende ruimte nog onechter of bedrieglijk wordt. Hij noemt als voorbeeld van een ruimte voor volmaaktheid of compensatie koloniën zoals bijvoorbeeld die van de Jezuïeten in Paraguay, waardoor de chaos in de dagelijks maatschappij alleen maar zichtbaarder werd.

In deze tijd zou ik de gaypride in Amsterdam willen noemen als voorbeeld van een ruimte van illusie of volmaaktheid waardoor de samenleving opnieuw een spiegel krijgt voorgehouden en geconfronteerd wordt met latente homofobe gevoelens. Een ander voorbeeld is een koffietentje waar ik laatst belandde: Downies for Brownies waar mensen met downsyndroom werken en bedienen. Als je er bent, word je zachter van binnen en extra geconfronteerd met de heersende opvattingen over perfectie en succes. Bij beide voorbeelden is er sprake van volmaakte, paradijselijke sferen waar iedereen erbij hoort zoals hij/zij is en de normen 'gewoon' en 'afwijkend' worden omgekeerd. Terwijl 'gay', 'homo' en 'downie' in het gewone leven ook als scheldwoorden worden gebruikt.

Wanneer Foucault spreekt en schrijft over heterotopieën dan gaat het hem om fundamenteel verontrustende plaatsen: kinderspelen, feestdagen, festivals, bordelen, gevangenissen, psychiatrische instellingen, begraafplaatsen en schepen. Ieder op eigen wijze veranderen deze plaatsen het alledaagse leven. Ze introduceren een verschil, 'tarten de ruimte waar we ons wellicht thuis voelen' en beroeren zo ook onze innerlijke ruimte¹³. Voor Foucault is een schip een heterotopie bij uitstek. 'In samenlevingen zonder boten, drogen de dromen op komt spionage in de plaats van avontuur'.

Dit doet denken aan hoe Arendt schreef over het belang van oases in een verwoestijnde maatschappij¹⁴. In tegenstelling tot Nietzsche die schreef over de woestijn in de mens schreef Arendt over de maatschappij

---

¹³www.culturalstudiesnow.blogspot.com

¹⁴ Dirk De Schutter, Remi Peeters, Hannah Arendt, Poltiek Denker, Klement, Pelckmans, 2016, Uit 'Was ist politiek, fragment: Von der Wüste und den Oasen, blz 173

als woestijn. Volgens Arendt is de westerse cultuur 'in de ban geraakt van een buiten haar oevers tredende kapitalistische economie met haar eenzijdige logica'¹⁵ en vraagt ze zich af of mensen nog meer kunnen zijn dan consumenten en producenten die slechts denken in termen van nut, bruikbaarheid of functionaliteit. Iets of iemand heeft nut, we hebben iets of iemand nodig en als de functionaliteit voorbij is wordt het of hij/zij weggeworpen. Volgens haar gaat het om mens-zijn dat niet vernietigd mag worden. Arendt constateert dat de moderne tijd de wereld niet heeft ontsloten maar verloren. Voor Arendt was de woestijn geen toestand van de ziel maar lokaliseerde zij dit wereldverlies, dat ze 'woestijn' noemde, in de maatschappij en sprak ze dan ook over 'de verwoestijning van de maatschappij'. Haar angst was dat we ons als mensen zouden leren aanpassen aan de woestijncondities en er ons uiteindelijk thuis zouden leren voelen. Telkens weer probeert zij antwoorden te vinden op de vraag hoe een menselijke en duurzame wereld te koesteren. Arendt schrijft dat 'het goede leven een wereld en verhoudingen tussen vrije mensen vereist'¹⁶ en dat goede leven wordt volgens haar naar de marge gedrukt. Zij schreef over 'de groeiende wereldloosheid in de Moderne Tijd, het verdorren van de ruimte tussen ons' en hoe 'de mens op zichzelf wordt teruggeworpen' en hoe psychologen mensen helpen om zich aan de 'woestijncondities aan te passen'.¹⁷ Volgens Arendt is het juist een goed teken als we lijden onder de woestijncondities, dat maakt ons menselijk. Juist in de nog niet verwoestijnde oasen schuilt menselijkheid, hoop en toekomst. Oasen zijn plaatsen die niet door de woestijn zijn ingenomen. Oasen situeren zich volgens Arendt 'buiten de politiek'¹⁸ en ik zou anno 2019 daaraan toe willen voegen buiten de wetten van de kapitalistische economie. Oasen worden tot stand gebracht door niet direct functionele activiteiten zoals liefde, vriendschap, denken of het maken van een kunstwerk.

2.2. Hoe dacht Arendt over het belang van oasen en wat gebeurt er in de oasen?¹⁹

In de oasen kunnen we op adem komen. Arendt vreest dat mensen zich zodanig in de woestijn leren handhaven dat ze eraan wennen en niet beter weten; dat mensen de woestijn gaan ervaren als een thuis. Oases zijn noodzakelijk om weerbaar en vrij te blijven in een verwoestijnde maatschappij zonder dat we ons erin thuis gaan voelen. Volgens Arendt zijn oases niet gelijk aan ontspanningsruimtes. Het zijn bronnen die ons leven geven en opnieuw in contact brengen met de mens die we kunnen zijn en de (nieuwe) mogelijkheden die we met ons mee dragen.

Arendt schreef over vernieuwing en mogelijkheden in de context van haar denken over nataliteit. Zij maakt onderscheid tussen het beschouwen van het leven in het licht van de sterfelijkheid (*vita contemplativa*) en het actief engageren middenin het leven in het licht van de geboorte (*vita activa*) en dus de mogelijke ruimte van vernieuwing in praktijk brengen die we als mensen met ons meedragen. 'Wij zijn niet geboren

---

¹⁵ Dirk De Schutter, Remi Peeters, Hannah Arendt, Poltiek Denker, Klement, Pelckmans, 2016, blz 172

¹⁶ Dirk De Schutter, Remi Peeters, Hannah Arendt, Poltiek Denker, Klement, Pelckmans, 2016, blz 169

¹⁷ Dirk De Schutter, Remi Peeters, Hannah Arendt, Poltiek Denker, Klement, Pelckmans, 2016, blz 173

¹⁸ Dirk De Schutter, Remi Peeters, Hannah Arendt, Poltiek Denker, Klement, Pelckmans, 2016, blz 174

¹⁹ Hannah Arendt, Politiek Denken, van Dirk de Schutter en Remi Peters, Klement, Pelckmans 2015. Dit boek is een naslagwerk waarin verschillende werken van Arendt zijn samengebracht. Dit boek (uitgebreide) geciteerde passages uit de oorspronkelijke werken van Arendt.

om te sterven maar om een nieuw begin te maken'²⁰ Als mens dragen we de mogelijkheid van geboorte en een nieuw begin dus altijd met ons mee. Ook stelt Arendt dat het 'in het wezen van een begin opgesloten ligt dat een begin wordt gemaakt met iets nieuws dat niet rechtstreeks en onvermijdelijk voortvloeit uit wat er ook aan vooraf mag worden gegaan.'²¹

Nataliteit is een kernbegrip bij Arendt. Een mens wordt geboren en kan steeds opnieuw beginnen en nieuwe dingen geboren laten worden. Bij Arendt hangen nataliteit en handelen samen. Handelen speelt zich rechtstreeks tussen mensen af en gebeurt in vrijheid en niet uit overwegingen van noodzaak of nut. Handelen heeft niet direct nut maar wel zin, het is niet onderworpen aan externe eisen maar is waardevol om zichzelf. Bovendien kunnen nieuwe dingen ontstaan tussen mensen. Geboorte heeft te maken met iets nieuws beginnen en dat ligt als vermogen opgesloten in het handelen volgens Arendt. Zij ziet geboren worden als iets passiefs maar ook actiefs. Dat geldt ook voor handelen. In het handelen zit activiteit maar ook passiviteit: degene die handelt heeft geen controle over het vervolg van zijn handelen. Er is geen direct resultaat van het handelen en het is daardoor ook broos. Men weet niet waar het handelen toe zal leiden. Een mens ondergaat ook wat hij doet. In die zin heeft het handelen iets onvoorspelbaars en oncontroleerbaars.

Handelen bestaat uit doen en spreken en die gaan hand in hand bij Arendt. 'Met woord en daad treden wij de mensenwereld binnen, en dat binnentreden is als een tweede geboorte'²². Het doen heeft te maken met het nieuwe, de geboorte en via het spreken komt onze 'unieke gevarieerdheid'²³, onze pluraliteit aan het licht en zo proberen we elkaar en onszelf beter te leren kennen. Volgens Arendt zijn wij allemaal uniek en niet inwisselbaar. We zijn volgens Arendt allemaal gelijk in dat we van elkaar verschillen. Via onze daden en de woorden die we erbij gebruiken kunnen we aan elkaar, in al onze verscheidenheid, tevoorschijn komen. Wij verschijnen aan elkaar als een 'wie'. De 'wie' achter het handelen toont zich vaak buiten de wil van degene die handelt om aan anderen. Een 'wie' staat niet vooraf ter beschikking. Oasen worden tot stand gebracht en onderhouden door menselijk handelen, door activiteiten zonder direct nut.

In haar waarschuwing voor de verwoestiging van de maatschappij ziet Arendt de urgentie van oasen waarin mensen handelend en sprekend aan elkaar tevoorschijn kunnen komen en waarin nieuwe mogelijkheden geboren kunnen worden. Zonder oasen in de woestijn verworden mensen tot puur biologische en functionele wezens die slechts denken en voelen in termen van noodzaak of nut. Waardoor essentiële, existentiële ruimte verloren dreigt te gaan; ruimte die te maken heeft met liefde, vriendschap, solidariteit, schoonheid, onafhankelijkheid en ethiek.

2.3. Conclusie: Foucault en Arendt over tegenplekken en oases

De belangrijkste kenmerken van tegenplekken die ik uit het werk van Foucault meeneem voor mijn onderzoek zijn:

In iedere cultuur is er behoefte aan ruimtes die wel in verbinding staan met andere ruimtes maar op een andere manier omdat ze de gangbare plaatsen en verzameling van relaties een spiegel voorhouden en kritisch bevragen. Deze tegenplekken hebben een flexibel en concreet karakter en ontstaan als reactie op wat er in de samenleving te weinig ruimte krijgt of gehoord moet worden. Tegenplekken brengen breuken in de tijd met zich mee en zijn gekaderd; opdat ze toegankelijk zijn en geïsoleerd.

---

²⁰ Ibidem, blz 17

²¹ Hannah Arendt, De Menselijke conditie, Boom Grote Klassieken, 2009, blz 162

²² Hannah Arendt, De Menselijke conditie, Boom Grote Klassieken, 2009, blz 161

²³ Hannah Arendt, De Menselijke conditie, Boom Grote Klassieken, 2009, blz 161

De belangrijkste kenmerken van oases die ik uit het werk van Arendt meeneem voor mijn onderzoek zijn: Oasen worden tot stand gebracht en onderhouden door menselijk handelen, door activiteiten zonder direct nut. In de oase kunnen we handelend en sprekend aan elkaar tevoorschijn komen: zoals wij zijn, in onze menselijkheid gelijk maar uniek in onze verschillen. Al sprekend en handelend komen we aan elkaar tevoorschijn en kunnen we een nieuw begin maken. Het nieuwe begin vloeit daarbij niet rechtstreeks of onvermijdelijk voort uit dat wat voorafgaat.

De tegenplekken van Foucault en de oasen van Arendt hebben gemeenschappelijk dat ze beiden ontstaan als reactie en in gesprek met wat er in een samenleving in de marge leeft, onderdrukt wordt of gehoord moet worden. Ze brengen beiden een breuk in de tijd met zich mee.

Foucaults gedachtegoed over heterotopieën was oorspronkelijk uitgewerkt in een lezing voor architecten en gaat hoofdzakelijk om de contouren van tegenplekken. De contouren zijn vrij abstract en vaag en laten dan ook mijns inziens ruimte om een nadere invulling ervan te zoeken.

Door het denken van Foucault met het denken van Arendt over oases in een verwoestijnde maatschappij te verbinden en aan te vullen kunnen de contouren van deze tegenplekken een inhoudelijke en existentiële invulling en relevantie krijgen.

Anders dan Foucault gaat het bij Arendt minder om spiegelen, verontrusten en ontregelen maar eerder om een nieuw begin te maken te midden van de ontregeling; om in de ontregeling aan elkaar tevoorschijn te komen en vanuit die onvoorspelbaarheid een nieuw begin te laten ontstaan. Waar Foucault spreekt en schrijft over het kenmerk van heterotopieën dat ze een illusie of compensatie voor de wereld vormen en ons voorspiegelen hoe het zou kunnen of moeten zijn, pleit Arendt juist voor de mogelijkheden van spreken en handelen en hoe we telkens opnieuw kunnen beginnen. Arendt legt niet alleen de vinger op de zere plek maar gaat in haar denken een stap verder: ze schrijft ook over mogelijkheden en het maken van een nieuw begin.

Zoals Arendt oasen voor zich ziet schrijft Foucault over heterotopieën van deviantie. Een oase zoals Arendt zich voorstelt zou getypeerd kunnen worden als een heterotopie van de afwijking. Foucault omschreef de heterotopie van de afwijking als een plek waar het gedrag van individuen afwijkend is ten opzichte van wat als norm geldt in de maatschappij. Hij noemde voorbeelden van plekken waar het leven ontregeld is en waar het draait om mensen die niet gezond zijn of die niet meekomen in de maatschappij: zoals gevangenen, psychiatrische instellingen of begraafplaatsen. De oasen zoals Arendt die zich voorstelt zijn plekken waar mensen zich kunnen oefenen in ontregelend, leven schenkend, gedrag dat afwijkt ten opzichte van de norm in de maatschappij. En daarmee bedoel ik dat in oasen 'gezonder' gedrag kan worden ingeoeffend te midden van benauwde, te homogene of ongezonde structuren. Op deze plekken kunnen mensen eventueel uit hun habitat in de woestijn met de daarbij aangeleerde aanpassingen - en soms zelfs overlevingsstrategieën - gehaald worden.

Ook hedendaagse denkers schrijven over onze gejaagde, onpersoonlijke maatschappij en zoeken naar alternatieve ruimte en tegenplekken. Wat hebben huidige denkers gesignaleerd en uitgedacht wanneer het gaat om het belang van tegenplekken in de maatschappij?

Hoofdstuk 3. Hoe denken huidige denkers als socioloog Rosa, filosoof Hermsen en theologen Borgman en Lawrence over versnelling, verschraling, vervreemding en maakbaarheid van onze maatschappij en welke

bouwstenen reiken zij aan voor mogelijke tegenplekken?

3.1 Rosa

De Duitse socioloog Hartmut Rosa (1965)²⁴ stelt in zijn essay *Leven in tijden van versnelling, een pleidooi voor resonantie* (2013) de vraag naar het goede leven in de context van de door hem gesignaleerde maatschappelijke versnelling en vervreemding.

Rosa legt uit dat waar vroeger processen binnen de samenleving versnelden, het nu de samenleving zelf is die versnelt. Hij schrijft dat onze handelingen ook zijn versneld: we eten sneller, slapen minder en communiceren sneller en effectiever. Het lijkt volgens hem op het eerste gezicht logisch om te concluderen dat we door de technische versnelling meer tijd hebben gekregen maar het tegendeel is waar. We zijn meer gaan communiceren maar ook meer gaan consumeren. We consumeren en willen en moeten steeds meer maar kunnen ons levenstempo niet nog meer verhogen, waardoor onze levens voller worden en we steeds meer het gevoel krijgen dat we geen tijd hebben. De laatmoderne mens vindt het moeilijk 'om de beleefde tijd tot de zijn te maken'²⁵ en raakt zo vervreemd van zichzelf. Volgens Rosa probeert men zich in de versnelling staande te houden door momenten van verlangzaming op te zoeken; in de vorm van een yogacursus of een korte retraite. Maar deze vormen van verlangzaming worden ingezet als quick fixes: het zijn versnelde vormen van verlangzaming die worden aangeboden opdat we ons weer goed genoeg voelen om weer krachtig mee te doen in de versnelde en veeleisende omgeving om ons heen. Rosa ziet veel mensen noodgedwongen afhaken in de versnelde maatschappij: hij benoemt depressies als 'pathologische vormen van verlangzaming omdat ze kunnen worden gezien als het afhaken van een individu onder de steeds hogere druk van de versnelling.'²⁶ Men moet in deze samenleving het leven zo inrichten dat ze 'in staat is om mee te komen', 'het eigen concurrentievermogen te versterken en niet uit de tredmolen te vallen'²⁷. Men ervaart volgens Rosa in toenemende mate vervreemding van hoe men eigenlijk wil of kan zijn.

Naast vervreemding van de tijd signaleert Rosa ook vervreemding van de ruimte. Hij verwijst naar de antropoloog Augé²⁸ als hij stelt dat we door de maatschappelijke versnelling ons steeds makkelijker verplaatsen met als gevolg dat we ook vervreemd raken van de ruimte. Rosa noemt het extreme voorbeeld van hoteleigenaren die vertellen dat mensen steeds vaker naar de receptie bellen om te vragen in welke stad ze eigenlijk zijn. Dat zou een ultieme ervaring van 'non-plaats'²⁹ genoemd kunnen worden. Als mensen zich veel verplaatsen dan zullen ze ruimtes steeds functioneler gaan gebruiken voor hun primaire behoeftes volgens Rosa: ze zullen ter plaatse de supermarkt, de sportschool en het kantoor opzoeken maar alles ertussen in wordt voor hen op deze manier geen betekenisvolle ruimte; maar eerder non-plaatsen. Deze ruimtes vertellen geen 'verhaal'³⁰ en raken niet aan de identiteit van mensen.

---

²⁴ Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom, 2013

²⁵ Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom, 2013, blz 89

²⁶ Ibidem, blz 43

²⁷ Ibidem blz 89

²⁸ Marc Augé. *Non-places, Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London, New York, 1995

²⁹ Marc Augé, *Non-places, Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London, New York, 1995

³⁰ Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom 2013, blz 88

Tegenover de door hem gesignaleerde versnelling en als gevolg daarvan vervreemding van tijd en ruimte pleit hij voor meer resonantie. Rosa ziet resonantie als het tegenovergestelde van vervreemding. Resoneren komt uit het Latijn en betekent trillen, weerklinken, een weerklink vinden. Resonantie heeft te maken met het opheffen van de vervreemding te midden van de versnelling. Resoneren betekent dat mensen weer als subject in relatie tot de wereld staan, dat ze in contact treden met mensen, dingen en ruimte om zich heen. Resonantie heeft ook te maken met tijdsbeleving: dat we ons de tijd weer kunnen toe-eigenen in plaats van geleefd te worden. Als we resonantie ervaren, merken we dat we antwoordende mensen kunnen zijn die een verlangen van 'een andere manier van in-de-wereld-zijn'³¹ met zich meedragen. Resonantie is niet te plannen of te controleren, het is onbeschikbaar.

Om te kunnen resoneren moet er sprake zijn van een ervaring. Een ervaring is ten diepste relationeel; je wordt door ervaringen dieper verbonden met je geschiedenis en identiteit. Als je iets ervaart, kun je geraakt worden en gebeurt er ook iets met je beleving van tijd. Je eigent je de tijd op een bepaalde manier toe in plaats van dat je het gevoel hebt dat de tijd slechts voorbijraast. Rosa haalt de Duitse filosoof Walter Benjamin aan die een onderscheid maakte tussen belevenissen en geleefde ervaringen. Belevenissen worden geconsumeerd, zijn op zichzelf staand terwijl ervaringen ons kunnen vormen. Belevenissen maken mensen tot ontvanger en klant, bij ervaringen worden mensen deelnemer en mede-eigenaar. Belevenissen raken en veranderen mensen niet, ervaringen wel. Volgens Benjamin zijn we in onze cultuur 'steeds rijker aan belevenissen en armer aan geleefde ervaringen geworden'³². Rosa noemt verschillende ervaringen die ons raken kunnen: door ervaringen in de natuur, religieuze en esthetische ervaringen maar ook in het arbeidsproces, rituele handelingen en vriendschap kunnen we innerlijk geraakt worden of soms zelfs ervaren dat we worden omvat. Er ontstaat een tweezijdige ontmoeting, er kan een antwoordrelatie tussen dat wat binnen in ons is en buiten ons is ontstaan.

Rosa zoekt naar een alternatieve, gezondere laatmoderne levenshouding. Het is volgens hem nodig om ruimte te creëren voor resonantie en daarmee weerbaarheid te vergroten tegen het systeem waarin alles alleen maar meer, sneller en dynamischer moet. Door alle mogelijkheden en alles wat ons wordt aangeboden kunnen we vergeten wat we eigenlijk willen doen en wie we willen of kunnen zijn.

Rosa onderscheidt drie andere laatmoderne levenswijzen:

Rosa beschrijft de *surfers*: zij die worden gezien als succesvol. Zij surfen van hoge golf naar hoge golf en proberen steeds momentum te pakken of te scoren.

De *drifters* ziet hij als de zoek geraakten, die rondlopen en geen greep hebben op hun leven, die heen en weer geslingerd worden en nergens verankeren. Als laatste categorie noemt hij de *terroristen* die hun waarheid en anker zoeken in een sterk ideologisch tegenkader.

Om op een andere, diepere, gezondere en relationele manier met de wereld om ons heen te kunnen resoneren moeten er ook fysieke ruimte, plaatsen zijn waarin dat mogelijk wordt gemaakt.

---

³¹ Ibidem, blz 130

³² Ibidem blz 108

Er is volgens Rosa te weinig ruimte voor resonantie in de maatschappij. Rosa benadrukt dat we om op een andere, diepere en relationele manier met de wereld om ons heen te kunnen resoneren, fysieke resonantieruimtes moeten creëren en veiligstellen opdat we ons weer een deel kunnen gaan voelen van de wereld waarin we leven.³³

3.1.1. Samenvatting en analyse Rosa: wat reikt Rosa aan als mogelijk denkkader en bouwstenen voor mogelijke tegenplekken?

Wat mij in Rosa's werk aanspreekt is zijn beschrijving van versnelling van de wereld om ons heen en hoe dat de moderne mens van zichzelf en van de tijd en ruimte vervreemdt. Hoe we steeds maar meer moeten om het vol te houden en dreigen vervreemd te raken van onszelf als we alleen nog maar reactief leven en ons vaak begeven in ruimtes waar we geen relatie mee aangaan. Rosa daagt uit tot een kritische analyse van de samenleving en het eigen leven waardoor de vraag opkomt: verzamelen we slechts belevenissen of hebben we voldoende ruimte om in relatie te treden met elkaar en om het leven binnen en buiten ons te ervaren? Kunnen we meer ruimte creëren om niet slechts reactief maar om als aan het leven (be)antwoordende subjecten te leven?

Rosa blijft vervolgens in de analyse steken en geeft nauwelijks concrete handvatten voor resonantieruimtes waar hij voor pleit.

Wanneer Rosa schrijft over resonantie en hoe er een tweezijdige ontmoeting ontstaat komt zijn denken dichtbij dat van Arendt en haar idee over tevoorschijn komen aan elkaar.

Het pleidooi van Rosa voor het veiligstellen van resonantieruimtes sluit mijns inziens aan bij het heterotopologische denken van Foucault over deviantie en het denken van Arendt over oasen; het belang van tegenplekken waar je af mag wijken. In deze tegenplekken kan ruimte gemaakt worden voor deviant gedrag maar dan niet alleen voor mensen die duidelijk afwijken van de maatschappelijke norm: de zieken, de 'afgehaakten' of psychiatrisch patiënten bijvoorbeeld maar juist zij die vanuit 'gezond' verzet zoeken naar een alternatieve, gezonde levenshouding in een doorgedraaide versnelde maatschappij. Het begrip 'heterotopie van deviantie' zou opgerekt kunnen worden naar resonantieruimtes: tegenplekken waar men zich oefenen kan in de afstemming tussen het zelf en de wereld. Waar gezond gedrag, dat afwijkend is van het versnelde en op hol gedraaide systeem, wordt beoefend en inge oefend. Deze ruimtes kunnen gecreëerd worden als alternatief en protest tegen ziekmakende, veeleisende, dwingende en uitsluitende systemen, waar wij - tegen onze eigenlijke wil in - deel van uitmaken.

Als mogelijke bouwstenen die voortkomen uit Rosa's denken neem ik mee:

* Het belang van resonantieruimtes en dus het belang van kritisch bevragen wat de gangbare normen zijn en nadenken over wat 'gezond' en 'on gezond' gedrag is.

* Het verschil tussen belevenissen en ervaringen. Op tegenplekken kan nagedacht worden over hoe er ruimte gemaakt wordt voor ervaringen. In een event-achtige cultuur wordt er hard gewerkt om een bijeenkomst 'leuk' of 'mooi' te maken voor mensen. Mensen kopen een kaartje, zijn klant en komen iets halen. Hoe richten we een tegenplek zodanig in dat mensen ook iets van zichzelf komen brengen en delen waardoor ze eerder deelnemer en mede-eigenaar van de ruimte kunnen worden. Waardoor ze daadwerkelijk aan elkaar en zichzelf tevoorschijn kunnen komen?

---

³³ Ibidem, blz 130

* Er moet op een tegenplek voor mensen zowel ruimte zijn om zich voldoende af te sluiten voor alle prikkels en impulsen en tegelijkertijd ontvankelijk te blijven voor wat gezien moet worden of op stem kan komen. Dit doet concreet denken aan het isoleren en toegankelijk maken en openen en sluiten waar Foucault over schrijft.

* Rituele handelingen, religieuze, esthetische ervaringen en vriendschap zijn mogelijke ingangen om resonantie te ervaren.

Filosoof Hermsen schrijft net als Rosa over vervreemding in een door kloktijd en techniek beheerste maatschappij. Zij pleit voor een andere tijdsbeleving waarin wij aan unieke mensen aan elkaar tevoorschijn kunnen komen.

3.2. Hermsen

Wij zijn volgens filosoof Joke Hermsen (1961) 'van een meer subjectieve, creatieve en vooral diepzinniger benadering van tijd vervreemd'³⁴. Hermsen schrijft in haar boek *Kairos, een nieuwe bevlogenheid (2014)* over de twee goden die tijd representeren: Chronos en Kairos. Hermsen introduceert de Griekse god Kairos als tegenwicht tegen de Griekse god Chronos. Chronos is de praktische tijd waarmee we afspraken maken, onze leefomgeving structureren en onze agenda's op elkaar afstemmen. Ze telt de uren, brengt structuur aan die zich eeuwig herhaalt. Kairos representeert een tussentijd, een tijd die kansen, doorbraken en bevlogen momenten representeert. Kairos zoekt naar het meest geschikte moment, naar goede timing en momentum. Waar Chronos staat voor de chronologische, kwantitatieve tijd die noodzakelijk is om de tijd in lineair verband te plaatsen, breekt Kairos een lans voor meer subjectieve, dynamische en creatieve tijd; en tijdsbeleving die meer aandacht heeft voor veranderende omstandigheden en daarom ook noodzakelijk is om tot veranderend inzicht te leiden. In die tussentijd komen we vrij van al het moeten en komen we in een andere tijd terecht; een tijdlozere tijd.

We leven volgens Hermsen in een tijd waarin individualisering, technologische en digitale transformatie ons vragen om nieuwe overdenkingen en interventies. Het is volgens Hermsen niet eenvoudig om het onderscheid tussen Chronos en Kairos nog waar te nemen 'in onze door social media overbezette levens'³⁵. De techniek dreigt de mens te ontwortelen en van de aarde en zichzelf te vervreemden.

Hermsen haalt de Franse denker en wiskundige Bergson aan die 'de mens een van zichzelf vervreemd automaat' noemde die alleen in staat 'om op praktische wijze op de prikkels uit zijn omgeving te reageren'. Bergson stelt dat de mens alleen nog maar aan de buitenkant van zichzelf lijkt te leven, aan de buitenzijde van zichzelf en dat er te weinig tijd is om onze binnenkant te hervinden. We 'worden gehandeld meer dan dat we zelf handelen'³⁶. Hermsen haalt Arendt aan die waarschuwde dat we 'ten prooi kunnen vallen aan manipulerende krachten van commerciële of politieke aard, omdat hij niet goed geleerd heeft zelfstandig en kritisch na te denken'.³⁷ Hermsen vraagt zich bezorgd af in hoeverre de voortdurende multitaskende aan

---

³⁴Joke Hermsen, *Kairos, Een nieuwe bevlogenheid*, De Arbeiderspers 2014, blz 13

³⁵ Ibidem, blz 25

³⁶ Joke Hermsen, *Kairos, Een nieuwe bevlogenheid*, De Arbeiderspers 2014, blz 28

³⁷ Ibidem, blz 30

digitale apparaten en chronostijd gebonden mens nog is staat is om tot een fundamentele en diepzinnige reflectie over zichzelf en de wereld te komen.

Door te schrijven over hoe de oude Grieken toekomst en verleden op elkaar betrokken voegt Hermsen een andere dimensie toe aan de beleving van tijd. Het verleden stroomt aan ons voorbij terwijl 'de toekomst ons als het ware van achteren de stroom van de tijd induwt'³⁸. Het nu is dan een 'in het heden aanzwellend verleden'³⁹. Het nieuwe waartoe Kairos aanzet vormt een breuk in de tijd; het is eerder een afzetpunt dan een logisch gevolg van de geschiedenis.

Hermsen verwijst naar Foucault⁴⁰ die het begrip *parresia*, dat vrijmoedig en waarheidsgetrouw spreken betekent, le *dire-vrai*, verbond aan het kairotische ogenblik. Foucault benadrukte het belang van bezinning en zelfreflectie als voorwaarden om Kairos te laten verschijnen. Alleen een fundamentele bezinning op de eigen mogelijkheden en begrenzingen en de zorg voor de eigen ziel maakt het ons mogelijk om de wereld en anderen te beoordelen. Volgens Foucault verkiest degene die op deze manier spreekt eerlijkheid en subjectiviteit boven heersende clichés en gedeelde opvattingen van de eigen groep; diegene die vrijmoedig spreekt stelt zijn morele kompas boven het eigenbelang. De spreker brengt 'de moed op om op het juiste moment zijn 'waarheid' te vertolken die niet alleen kan zorgen voor verandering van inzicht maar ook voor de noodzakelijke heterogeniteit en pluraliteit in de samenleving'⁴¹.

In kairotische tijd zit volgens Hermsen zowel politiek als creatief potentieel. Het politieke potentieel van deze andere, tussentijd, zit in het 'ontmaskeren' van wat verborgen of in de verdrukking is geraakt, 'aan het oog onttrokken'. Het creatieve potentieel komt tot uiting in de aandacht en het klaar- en openstaan voor nieuwe mogelijkheden⁴².

Hermsen stipuleert drie menselijke vermogens die volgens haar met kairos te maken hebben:

- menselijke vermogens om iets wat geheel nieuws te creëren wat tevoren niet te voorspellen was
- menselijk vermogen om enthousiast te worden, bezield en geïnspireerd te raken
- menselijk vermogen 'om de juiste morele maat voor onze handelingen te vinden'⁴³

3.2.1 Samenvatting en analyse Hermsen: wat reikt Hermsen aan als mogelijk denkkader en bouwstenen voor mogelijke tegenplekken?

Als ik Hermsen lees met de noties van de door haar aangehaalde denkers wordt het duidelijk dat we volgens haar meer ruimte en tijd nodig hebben om onszelf te hervinden en ons te bezinnen.

Hermsen benadrukt het belang van tijd die niet los staat van onze geschiedenis en toekomst. De verbinding die Hermsen in haar boek maakt tussen kairos met de geschiedenis en toekomst en het gegeven van kairos als breuk in de tijd haakt aan bij het begrip heterochronie van Foucault. Haar beschrijving van tijd als

---

³⁸ Ibidem, blz 20

³⁹ Ibidem, blz 20

⁴⁰ Ibidem, blz 16, Hermsen verwijst hier naar Michel Foucault, *De wil tot weten*, Nijmegen, Sun, 1984

⁴¹ Ibidem, blz 16

⁴² Hermsen verbindt haar denken over kairos aan het gedachtegoed van Arendt over nataliteit en pluraliteit, blz 57- 81

⁴³ Joke Hermsen, *Kairos, Een nieuwe bevlogenheid*, De Arbeiderspers 2014, blz 29

‘een in heden aanzwellend verleden’ doet denken aan hoe Foucault schreef over breuken in de tijd als kenmerk van heterotopieën. Het lijkt mij een interessant gegeven om na te denken over breuken in de tijd en andere tijd (‘geaccumuleerde tijd’ en ‘vloeibare tijd’) waarin clichés in onze samenleving als ‘genieten van het moment’, ‘carpe diem’ en ‘loslaten van alle ballast’ eraan bijdragen dat de tijd op een ontwortelde en losgezongen manier beleefd wordt. Waardoor mensen juist vervreemd kunnen raken van de tijd die ze zo hard proberen te ‘pakken’ en te beleven.

Kairos heeft net als resonantie twee kanten: wil Kairos kunnen binnenvallen dan moet er wel ruimte voor zijn. Maar tegelijkertijd zijn kairotische ogenblikken niet te arrangeren en dus onbeschikbaar. En toch moet er meer fysieke en geestelijke ruimte gemaakt worden om van de chronos tijd los te komen anders wordt iedere mogelijkheid voor een andere, tijdlozere tijd, onderdrukt. Met andere woorden: een tijdlozere tijd heeft zelf ruimte nodig om te kunnen ontstaan.

Hermesen benadert dit aspect van kairos, de voorwaarde scheppende kant van haar pleidooi mijns inziens te symptomatisch, te onsamenhangend en op een verkeerd niveau. Ze beschrijft enerzijds hoe we onze beeldschermen een paar uur kunnen wegleggen en maakt vervolgens de overstap naar het benoemen van enkele slow bewegingen en verschillende soorten initiatieven die volgens haar het verlangen naar een ander soort samenleven belichamen. Achterin haar boek somt ze begrippen, projecten en initiatieven door elkaar heen op als voorbeelden van en praktische vertalingen van de essays in haar boek. Haar opsomming aan het einde van het boek is een verzameling losse flodders die onvoldoende met elkaar samenhangt. Ik mis in haar boek een dieper pleidooi voor het creëren en behoeden van structurele, gemeenschappelijke ruimte voor het mogelijk kunnen binnenvallen en ervaren van kairos.

Als mogelijke bouwstenen die voortkomen uit Hermesens denken neem ik mee:

- * De ruimte moet zorgen voor een breuk in de tijd om ons uit de chronos tijd kunnen trekken. Door een breuk in de tijd kunnen we opnieuw in de tijd worden gezet. We worden dan uitgedaagd om ons actief te verhouden tot onze geschiedenis, de tijd waarin wij leven en de voor ons onbekende toekomst. Dit doet ook denken aan hoe Foucault schreef over heterochronie, over een andere tijd en ook over het openen en isoleren van tegenplekken.
- * De ruimte die gecreëerd wordt om vrijmoedig te spreken moet veilig genoeg zijn en voelen. Dit doet denken aan Foucault die schreef over openen en isoleren van een tegenplek door middel van rituelen of afspraken/regels. Ook verwijst ik hier naar Anbeek⁴⁴ die zich sterk maakt voor het belang van veiligheid vanwege de onveiligheid in de publieke arena.
- * Er moet nagedacht worden over hoe er voldoende ruimte is voor pluraliteit of hoe meer pluraliteit georganiseerd kan worden.
- * Er moet ruimte zijn voor mogelijkheden en creativiteit. Op deze tegenplekken kan geëxperimenteerd worden. Bovendien kunnen deze plekken zelf een flexibel karakter krijgen en van plaats veranderen of zich af en toe elders aansluiten bijvoorbeeld. Er kan een vaste basisplek zijn die tegelijk ook een flexibel karakter heeft. Foucault benoemde als kenmerk van tegenplekken dat ze in concrete contexten ontstaan.

---

⁴⁴ Christa Anbeek, Voor Joseph en zijn broer, Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang, ten Have 2018, blz 210

* De nieuwe plekken kunnen een bezielend karakter krijgen als het gedeelde plekken worden waar participatie en delen aangemoedigd wordt. Waar mensen niet alleen iets komen halen of 'beleven' maar waar mensen ook zelf iets kunnen ervaren door iets van zichzelf te komen delen of meebrengen.

In lijn van Rosa's pleidooi voor resonantie en de lans die Hermsen breekt voor het beleven van een tijdlozere tijd dan de door agenda's en techniek overbezette kloktijd, onderstreept theoloog Borgman het belang van contemplatie en plaats als tegenwicht tegen ons willen 'maken' en beheersen van een voor ons onoverzichtelijke en onbeheersbare wereld. We moeten volgens Borgman sensitiviteit ontwikkelen voor de tekenen des tijds en durven aansluiten bij wat en wie bevrijding zoekt. Borgman haalt zowel Foucault, Arendt als Rosa aan als schrijft over het belang van tegenplekken en oases waar mensen aan zichzelf en elkaar tevoorschijn kunnen komen.

3.3 Borgman

Theoloog Erik Borgman (1957) stelt, in zijn boek *Leven van wat komt, een katholiek uitzicht op de samenleving (2017)*, vragen over hoe wij tegen de wereld en ons leven aankijken vanuit de idee dat een katholiek uitzicht op de samenleving ons leert om de wereld op een fundamentele andere manier waar te nemen. Borgman ageert tegen de idee van een maakbare wereld wanneer hij schrijft dat wij de wereld niet kunnen maken maar dat wij zelf gemaakt worden door met de wereld in dialoog te treden en onze plaats daarin te zoeken. In de huidige samenleving zijn we geneigd om boven de materie te gaan staan en de werkelijkheid in hokjes op te delen om zo alles te kunnen controleren volgens Borgman. Volgens hem moeten we in plaats daarvan juist in dialoog treden met de wereld opdat we in onszelf en in de wereld nieuwe dingen ontdekken kunnen. We doen echter het tegenovergestelde: ons gevoel dat we de wereld niet in de hand hebben zet aan tot nog meer beheersing ervan. Volgens Borgman moeten we het feit dat we de wereld niet kunnen beheersen serieus nemen. Wij moeten afscheid nemen van onze 'hang naar overzichtelijkheid'⁴⁵ nu onze samenleving zo complex is geworden, schrijft Borgman. Borgman stelt dat we onzeker zijn geworden en ons zelfs overbodig kunnen voelen nu we de wereld buiten ons zo verwarrend geworden is. Hij haalt de socioloog Rosa aan als hij stelt dat 'het voortdurend moeten veranderen en aanpassen leidt tot een verlies van thuis zijn in de wereld en er voor die wereld toe te doen'⁴⁶. Maar 'in het serieus nemen van ons onvermogen dient zich de toekomst aan'⁴⁷, schrijft Borgman. We kunnen perspectief ontwaren daar waar het 'gebruikelijke perspectief pijnlijk doodloopt'⁴⁸.

In zijn rede *Want de plaats waar je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma (2008)*⁴⁹ gaat Borgman op zoek naar de rol en bijdrage van theologie nu de theologie niet meer zeker is van zichzelf, van haar bestaansrecht, noch haar publiek of object. In plaats dat de theologie zich veilig probeert te stellen in naar binnen gekeerde structuren moet de theologie volgens Borgman in de dynamiek van de samenleving op zoek gaan naar het goede leven en naar dat wat of wie onderdrukt of verborgen is of bevrijding zoekt. In

---

⁴⁵ Erik Borgman, *Leven van wat komt, Een katholiek uitzicht op de samenleving*, Meinema, 2017, blz 204

⁴⁶ Ibidem, blz 205

⁴⁷ Ibidem, blz 49

⁴⁸ Ibidem, blz 106

⁴⁹ Erik Borgman, *Want de plaats waar je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma*, Boom, 2008, blz 112

die zoektocht benadrukt Borgman het belang van plaats en haalt hij het heterologisch denken van Foucault aan. De ruimte van eenvormigheid wordt in een heterotopie doorbroken waardoor er nieuwe perspectieven aan het licht kunnen komen die onderbelicht zijn in de heersende cultuur. Het onzichtbare kan op deze manier zichtbaar worden en dat wat verborgen of verdrongen is kan weer op stem komen en een plaats krijgen. Waar wij mensen onze plaats in de wereld moeten vinden door met haar en onszelf in dialoog te treden, 'manifesteert God zich' volgens Borgman door middel van een plaatsbepaling⁵⁰. Hij haalt de Duitse theoloog Hans-Joachim Sander⁵¹ aan wanneer hij schrijft dat God 'niet een wat- of wie- identiteit heeft maar een waar-identiteit⁵²'.

Met Sander ziet Borgman het belang van plaats en in deze context ook van het gedachtegoed van Foucault over heterotopieën. Zo zijn volgens Sander en Borgman Bijbelverhalen 'getuigenissen van heterotopieën⁵³'. Op deze plaatsen die buiten de gewone structuren staan kunnen andere mogelijkheden aan het licht komen. God verscheen via een brandend braambos en ook aan de rondzwervende Abraham en aan de profeten, betogen zij. Op deze plaatsen wordt de eigen stem en zeggingskracht opnieuw ontdekt.

Borgman stelt dat het de taak van de theologie is om heterotopieën die zich aandienen als tekenen des tijds te kunnen lezen. Aangezien sommige heterotopieën uitvloeisels zijn van de heersende opvattingen en cultuur is het van belang dat de theologie onderscheid maakt en gevoeligheid ontwikkelt voor het lezen van de tekenen des tijds op zoek naar bevrijdende presentie. De theologie zoekt heterotopieën op waar het gebruikelijke redeneren vastloopt en op grenzen stuit. Op deze plaatsen wordt de vraag naar toekomst geboren. 'Wanneer de gebruikelijke visie vastloopt en die zich in die zin dus voordoet als plaats van mislukking'⁵⁴ moet het net zo lang worden bekeken en van alle kanten onderzocht en bevraagd totdat nieuwe wegen zich openen. Uiteindelijk leidt dit tot 'uitgelokte creativiteit' die tot nieuwe inzichten leiden kan. Borgman ziet hier een taak voor de theologie: God is immers een God die zich niet vastleggen laat en zo is de theologie, 'die niet langer zeker van zichzelf is noch van haar object of publiek⁵⁵', zelf ook aangewezen op genade van een andere zijde volgens Borgman.

Dit onderscheidend vermogen en deze gevoeligheid voor waar bevrijding gezocht wordt en toekomst geboren kan worden vraagt volgens Borgman van de theoloog nogal wat. De theoloog moet geloven dat die aanwezigheid er daadwerkelijk is, blijven hopen dat zij aan het licht zal komen en in het verlengde daarvan geduld en toewijding blijven opbrengen.

Borgman pleit voor een andere manier van kijken; voor een contemplatief standpunt. Voor hem betekent dat dat we leren zien en meemaken dat het leven iets aan ons doet. Dat we het leven ontvangen als een gave van iets anders dat de wereld draagt en onszelf. Op deze manier 'wordt de wereld zichtbaar als de plaats van belofte die zij ten diepste is'⁵⁶.

---

⁵⁰ Ibidem, blz 112

⁵¹ Ibidem, blz 112, voetnoot 1, H.-J. Sander, Einführung in die Gotteslehre, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006

⁵² Erik Borgman, Want de plaats waarop je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma, Boom, 2008, blz 112

⁵³ Ibidem, blz 113

⁵⁴ Ibidem, blz 116

⁵⁵ Erik Borgman, Want de plaats waarop je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma, Boom, 2008, blz 117

⁵⁶ Erik Borgman, Leven van wat komt, Een katholiek uitzicht op de samenleving, Meinema, 2017, blz 76

Voor Borgman is hoop belangrijk als we het leven willen ontvangen en aangaan zoals het komt. Hoop is iets volgens Borgman anders dan optimisme. Hoop is de gedachte dat we al opgenomen zijn in een beweging die op weg is naar het goede. Wij worden door die hoop gedragen, die hoeven we niet zelf levend te houden. Volgens Borgman leven we van genade en kunnen we voor elkaar 'bronnen van genade'⁵⁷ zijn. Wij vormen gemeenschappen vanuit 'het verlangen van betekenis te zijn voor en te midden van anderen en zo mee te bouwen aan een gemeenschap waarin mensen aan elkaar verschijnen als genade'⁵⁸. Deze gemeenschappen worden opgebouwd door verbinding te zoeken en aan te gaan met zij die in de maatschappij zijn uitgesloten.

Borgman haalt Arendt⁵⁹ aan wanneer hij schrijft dat we liefde voor de wereld kunnen vormen en inoefenen vanuit de oases die wij in vrijheid kiezen te midden van de woestijn. Volgens Borgman moet ieder zijn eigen plaats, zijn eigen stiltecentrum vinden. Met 'centre of stillness' bedoelt hij 'ruimte waar het zwijgende en kwetsbare maar onuitroeibare verlangen te vinden is naar goed leven te midden van goed leven van anderen'⁶⁰. In die stiltecentra, oftewel contemplatieve gemeenschappen, staan we stil bij en delen we onze vondsten en confronteren we elkaar en onszelf. Op deze manier kunnen we de weg vooruit ontdekken terwijl wij onderkennen dat 'het leven een zootje en de bestaande wereld een wildernis is'⁶¹ zonder dat we opnieuw direct inzetten op het beheersen van dat wat in onze ogen een chaos is.

3.3.1. Samenvatting en analyse Borgman: wat reikt Borgman aan als mogelijk denkkader en bouwstenen voor mogelijke tegenplekken?

Borgman neemt mijns inziens een interessante positie in wanneer hij benadrukt dat we van onze hang naar overzichtelijkheid en beheersbaarheid af moeten willen we in de dynamiek van het leven onze plaats her vinden. In plaats van God, als systematische theoloog, te benoemen als een wie, een wat of een hoe beschrijft Borgman dat manifestatie van God in de plaatsbepaling.

Borgman benoemt in zijn essay *De plaats waar je staat is heilige grond* het belang van tegenplekken zoals Foucault deze benoemde. Hij ziet het als taak van de theologie om de tekenen des tijds te kunnen lezen om te kunnen doorgronden waar die tegenplekken (kunnen) ontstaan. In zijn boek *Leven van wat komt* schrijft hij over het belang van contemplatie en contemplatieve ruimtes. Daarin volgt hij Arendt als hij schrijft dat we in die contemplatieve gemeenschappen, in die stiltecentra, onszelf en elkaar kunnen confronteren in onze zoektocht naar het goed leven.

Als ik Borgmans denken volg dan pleit hij voor contemplatieve ruimtes als tegenplekken om het goede leven te zoeken en om te kunnen doorleven waar de tegenplekken in de maatschappij kunnen of moeten ontstaan. Net als Arendt en Hermsen zoekt hij een politieke, creatieve en ethische invulling van tegenplekken.

---

⁵⁷ Ibidem, blz 77

⁵⁸ Ibidem, blz 72

⁵⁹ Ibidem, blz 118

⁶⁰ Ibidem, blz 157

⁶¹ Erik Borgman, *Leven van wat komt, Een katholiek uitzicht op de samenleving*, Meinema, 2017, blz 158

Borgman gaat uit van de christelijke traditie alleen⁶² en maakt af en toe in mijn ogen grootste gebaren waardoor het lijkt alsof bevrijding en een bevrijdende aanwezigheid zonder God en dan specifiek: zonder de christelijke God, onmogelijk is.

Borgman geeft mijns inziens de theologie de interessante opdracht mee om buiten de gebaande paden te treden, zichzelf ter discussie te durven stellen en op zoek te gaan naar relevantie en urgentie. Hij legt in zijn schrijven de nadruk op het verstaan van de tekenen des tijds en oog hebben voor zaken en mensen in de marge en de verdrukking.

Als mogelijke bouwstenen die voortkomen uit Borgmans denken neem ik mee:

- * Het belang van contemplatieve ruimtes waarin men zich opnieuw kan verhouden tot de wereld waar zij/hij deel van uitmaakt en kan horen wat en wie er naar bevrijding zoekt en op stem zou moeten komen.
- * Borgman lezende kom ik uit op twee aspecten van plaats. Een vaste plaats met een flexibele schil. Er moet een vaste plek zijn, een contemplatieve plaats waarin mensen zich kunnen oefenen in de eigen plaatsbepaling, ontvankelijkheid, creativiteit en in sensitiviteit voor de tekenen des tijds. Zowel Rosa, Hermsen als Borgman zien dat we geen beschikking kunnen hebben over resonantie, tijd of leven maar dat je je wel kunt oefenen in een grotere ontvankelijkheid, sensitiviteit en beschikbaarheid als mens. Maar deze plekken moeten naast het vaste aspect ook een flexibel karakter krijgen en van plaats kunnen veranderen of zich af en toe elders aansluiten bijvoorbeeld. Er kan een vaste basisplek zijn die tegelijk ook een flexibel karakter heeft opdat het zich kan verplaatsen om iets nieuws te beginnen of bij iets wat broeiende is aan te sluiten. Dit doet denken aan Foucault die schrijft dat heterotopieën verbonden zijn met concrete contexten en qua vorm en functie afhankelijk zijn van de samenleving.
- * Het is van belang dat de ruimtes geïnitieerd, vormgegeven worden en bewaakt worden door voorgangers, trekkers.
Van de voorgangers van deze plekken wordt nogal wat gevraagd: zij moeten werken aan hun eigen spirituele bron opdat ze voldoende geloof, hoop en geduld houden om tegenplekken te doen (of te laten) ontstaan, veilig te houden en te bewaren.

Net als Borgman ziet theoloog Louise Lawrence in Bijbelverhalen mogelijkheden om plaats te bepalen. In haar boek *The Word in Place (2009)* beschrijft zij hoe Bijbellezen een plaatsmakende, bevrijdende en relationele activiteit kan zijn. Lawrence onderstreept evenals Borgman het belang van ontwikkelen van sensitiviteit voor verhalen die verteld moeten worden en een plaats moeten krijgen. Zij zien beiden als opdracht voor de theologie en de kerken om niet naar binnen te keren om zichzelf te behouden maar om in plaats daarvan urgente, hedendaagse verhalen op te delven en tot spreken te laten komen.

3.4. Lawrence

De Engelse theoloog Louise Lawrence pleit in haar het boek *The Word in Place, Reading the new testament in contemporary contexts (2009)* voor het opnieuw ontdekken van het belang van plaats. Lawrence schrijft

---

⁶² NB: dit is een inaugurele rede uitgesproken bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de theologie

dat plekken 'niet neutraal zijn, ze zijn bezet door de verhalen van sommigen en sluiten daarmee automatisch verhalen van anderen uit'⁶³. De moderne mens leeft veelal een ontworteld en fluïde leven, veelal losgezongen van het idee van gemeenschap in of met de plek waar ze bijvoorbeeld al dan niet tijdelijk wonen. Lawrence haalt Augé aan die schrijft over non-places zoals winkelcentra en luchthavens die geen gevoel van identiteit of relatie geven. Mensen leven vaak zonder gevoel van verbinding met plaats en dus op een bepaalde manier 'out of place'⁶⁴, schrijft Lawrence. De westerse mens is vaak losgekoppeld van zijn omgeving; we zijn 'bannelingen'⁶⁵ geworden en iedere plaats is inwisselbaar.

Lawrence benadrukt dat plaats in de non-plaats opgelicht kan worden door het vormen van gemeenschappen waarin gemeenschappelijke wijsheid wordt gedeeld vanuit onze relaties en lokale contexten. Verhalen van plaats beginnen volgens Lawrence bij het persoonlijke, particuliere en in de lokale taal en niet in het losgekoppelde of anonieme. Lawrence geeft verschillende voorbeelden van contextueel Bijbellezen: van in een lokaal vissersdorp, in een dovengemeenschap, met een groep van geestelijken tot in een stadse omgeving.

Lawrence ziet contextueel Bijbellezen als een plaatsmakende activiteit. Hier gaat het in de eerste plaats over het materiële aspect van plaats en plaatsmaken. Het belang van een plek, de geschiedenis en de cultuur die daarbij meekomt onderkennen in gesprek met wat iemand die daar is meeneemt aan identiteit, cultuur en geschiedenis vanuit een eigen plaats. Al te zeer gehecht zijn aan een plaats kan zorgen voor weerstand tegen verandering, verzet tegen of blinde vlekken voor de ander, het andere. De uitdaging van contextueel Bijbellezen is om alternatieve verhalen een stem te geven opdat verschillende veelkleurige stemmen een gelijkwaardige stem krijgen. Lawrence concludeert dat christenen hun plaats opnieuw kunnen bezien en verbeelden door sensitief te zijn voor culturele verschuivingen en signalen. Als christelijke gemeenschappen hedendaagse verhalen niet serieus nemen raken hun gemeenschappen 'geïsoleerd en naar binnen gekeerd'⁶⁶. Lawrence betoogt dat waar de kerk ternauwernood overleeft en dreigt overspoeld te worden door bedreigende culturele golven, dat zich juist daar nieuwe perspectieven kunnen aandienen. De Bijbelteksten moeten volgens Lawrence de kans krijgen van binnen hedendaagse contexten uit te kunnen spreken en de lezers uit te dagen om samen onderscheid te kunnen maken en verhalen te vertellen over waar goed leven te vinden zou zijn.

3.4.1. Samenvatting en analyse Lawrence: wat reikt Lawrence aan als mogelijk denkkader en bouwstenen voor mogelijke tegenplekken?

Net als Borgman waarschuwt Lawrence voor een naar binnen gekeerd christendom dat geïsoleerd dreigt te raken en daardoor de verhalen die gehoord moeten worden zullen missen.

Lawrence ziet contextueel Bijbellezen als een plaatsmakende activiteit. Dat roept bij mij de vraag op wat dat betekent voor het belang van de plek waar de verhalen gelezen worden. Lawrence lijkt vast te houden aan het Bijbellezen in het kader van de christelijke traditie en ook in kerken al zou het ook op allerlei verschillende plaatsen kunnen aangezien het gezamenlijk lezen van het Bijbelverhaal zelf een plaatsmakende

---

⁶³ Louise J. Lawrence, *The Word in Place, Reading the New testament in Contemporary Contexts*, SPCK, 2009, blz 3

⁶⁴ Louise J. Lawrence, *The Word in Place, Reading the New testament in Contemporary Contexts*, SPCK, 2009, blz 4

⁶⁵ *Ibidem*, blz 5

⁶⁶ Louise J. Lawrence, *The Word in Place, Reading the New testament in Contemporary Contexts*, SPCK, 2009, blz 66

activiteit is. Dit doet denken aan het kenmerk van Foucault dat tegenplekken dynamisch zijn en in concrete contexten ontstaan.

Het roept wel de vraag op hoe de bijbel contextueel gelezen kan worden in meer en meer geïndividualiseerde, (rand)stedelijke, forensische omgevingen. Het is de kunst om gemeenschappelijke delers, gebeurtenissen te vinden als contextuele ingang.

Ook zou ik willen weten of Lawrence ook andersoortige verhalen, uit andere tradities dan de christelijke, ziet als een ingang om plaats te bepalen.

Als mogelijke bouwsteen die voortkomt uit Lawrences denken neem ik mee:

- * Het openen van nieuwe denk- gespreks- en leefruimte door het gezamenlijk lezen van (bijbel)verhalen
- * Het kritisch nadenken over welke thema's, gebeurtenissen of plaatsen gemeenschappelijke delers zijn (met verhalen die verteld moeten worden) die uitnodigen tot het gezamenlijk lezen van of anderszins werken met verhalen

3.5 Welke bouwstenen reiken Rosa, Hermsen, Borgman en Lawrence in relatie tot het gedachtegoed van Foucault en Arendt aan voor mogelijke tegenplekken?

De bouwstenen die ik bij Rosa, Hermsen, Borgman en Lawrence heb kunnen destilleren heb ik in een schema gezet om ze schematisch in verband te kunnen brengen met de kenmerken voor tegenplekken van Foucault en voor oases van Arendt. Op deze manier kan ik een stap maken van het theoretische kader dat ik op basis van de zes denkers heb ontwikkeld naar mijn empirische onderzoek.

Tabel 1: Gedestilleerde bouwstenen uit literatuuronderzoek

FOUCAULT/ARENDT	ROSA	HERMSEN	BORGMAN	LAWRENCE
Foucault: heterotopie				
B1. crisis/deviantie: gedrag is afwijkend ten opzichte van wat men als norm ervaart in de maatschappij	resonantie: wat is gezond en wat is ongezond in de maatschappij en in ons gedrag?	Ruimte voor kairostijd in plaats van chronostijd	Plaatsen van contemplatie: Waar perspectief doodloopt Ruimte van eenvormigheid wordt doorbroken Oefenen in staande houden in de chaos van de wereld- hang naar controle en beheersbaarheid loslaten	

B2. Concrete contexten/ dynamisch		Creativiteit, nieuwe mogelijk- heden	Heterotopieën ontstaan midden in de chaos van de sa- menleving	
B3. ambigu/paradoxaal	Klankkast van een viool. Afsluiten voor prik- kels en ontvankelijk blijven			
B4. heterochronie/ breuk in de tijd	Ruimte voor resonantie	Kairos, tijd als een heden aanzwellend verleden		
FOUCAULT/ARENDT	ROSA	HERMSEN	BORGMAN	LAWRENCE
B5. openen en sluiten isoleren en toegankelijk maken	Om te kunnen resoneren: voldoende gesloten en voldoende open		Contemplatie- ruimte mogelijk maken	
B6. illusie/volmaaktheid				
Arendt: oase	resonantieruimte creëren om de eigen weerbaarheid te vergroten. Een gezonde laatmoderne levenshouding	Ruimte voor kairos-tijd in plaats van chro- nostijd	Contemplatie plekken	
B7. Contact met leven schenkende bronnen				Bijbelverhalen als plaatsmakende activi- teit
B8. Pluraliteit en vrijmoedigheid	toe-eigening: geleefde ervaringen versus belevissen	Vrijmoedigheid, Le dire vrai (par- resia/Foucault) ethiek, de mo- rele maat	Dat wat of wie verdrongen of verdrukt is moet op stem komen	

B9. Nataliteit (nieuwe begin-breuk in de tijd)	toe-eigening: geleefde ervaringen versus belevissen	Nieuwe dingen beginnen, creativiteit enthousiasme, bezieling		
Borgman/ Lawrence				
B10. Rol en belang voorgangers			Theologen moeten sensitief zijn voor waar tegenplekken kunnen ontstaan/ theologen moeten zelf wer- ken aan hun ei- gen bronnen	Theologen moeten kritisch zijn op urgente thema's en verhalen

Voor de vragenlijst voor de participerende observatie heb ik een aantal bouwstenen uit dit schema overgenomen of samengevoegd en maakte daarvan een lijst met punten ten behoeve van de observaties:

Breuk in de tijd (B4) heb ik samengevoegd met openen en sluiten, toegankelijk maken en isoleren (B5):

A. Een tegenplek waarborgt een breuk in de tijd en wordt duidelijk afgebakend:

Foucault schreef in het kader van heterotopieën ook over heterochronie; een andere tijd. Waar we uit de versnelling en de door onze agenda's en kloktijd dichtgetimmerde en geregeerde tijd worden getrokken. De verbinding die Hermsen in haar boek maakt tussen kairos met de geschiedenis en toekomst en het gegeven van kairos als breuk in de tijd, als afzetpunt eerder dan een logisch gevolg van de geschiedenis, lijkt mij een interessant gegeven in deze samenleving waarin clichés als 'de tijd is nu' en 'genieten van het moment', 'carpe diem' en 'loslaten van alle ballast' eraan bijdragen dat de tijd op een ontwortelde en losgezongen manier beleefd wordt. Er zou dan juist op die plekken ruimte afgebakend kunnen worden door zowel eigentijdse als oerverhalen, teksten en rituelen te laten klinken die ons uit de chronos tijd kunnen trekken. Die ons in de tijd zetten, en afzetpunt bieden en ons bevragen en uitdagen om ons actief te verhouden tot de tijd waarin wij leven. Met het verder inoefenen van een dergelijke waakzame en verbindende houding krijg kairotische tijd eerder de kans om binnen te vallen. Foucault schreef ook over openen en sluiten, het isoleren en toegankelijk maken van een tegenplek door middel van rituelen of afspraken/regels. Het is dus van belang om na te denken over hoe de ruimte van de tegenplek gekaderd wordt. Welke afspraken en rituelen een breuk in de tijd faciliteren en een veilig en herkenbaar kader kunnen bieden. Als de tegenplek duidelijk afgebakend is en gekaderd wordt dan zorgt dat zowel voor toegang tot een andere tijd als dat het helpt voor mensen om zich te oriënteren en veilig te voelen.

B3 (tegenplek als plaats van contradictie en ambiguïteiten), B5 (openen en sluiten, toegankelijk maken en isoleren), B8 (pluraliteit, vrijmoedigheid) en B9 (nataliteit) heb ik gecombineerd en samengevoegd om bij het volgende punt uit te komen

B. Een tegenplek is veilig

Als een tegenplek veilig is zal men eerder bereid zijn zich kwetsbaar op te stellen, vrijmoedig te spreken, zichzelf te bevragen en wellicht het aandurven zich te laten veranderen. Dit doet denken aan hoe Arendt schrijft over het broze en onvoorspelbare van menselijk handelen. Dit is een levenshouding en sfeer die geopend kan worden, voorgegaan en voorgedaan door voorgangers in die ruimte. Foucault noemt de heterotopie ook als een plaats van contradicties en ambiguïteiten. In 2019 betekent dat dat het gebruik van inter-net in de ruimte van een tegenplek verschillende werelden bij elkaar kan brengen en dat dat consequenties kan hebben voor de veiligheid. Arendt ziet oasen waar mensen aan elkaar tevoorschijn kunnen komen tot stand komen in het publieke domein. Theoloog Christa Anbeek reageert op de idee van Arendt van aan elkaar tevoorschijnkomen in de publieke arena met de volgende bedenking⁶⁷: Het publieke domein is te veel een arena, een strijdtoneel. Nogal riskant om dit als podium voor het kwetsbare te kiezen.

B7 (leven schenkende bronnen), B8 (pluraliteit) en B9 (nataliteit) heb ik samengevoegd en kwam zo tot het volgende observatiepunt:

C. Een tegenplek nodigt uit tot toe-eigening: deelname en betrokkenheid:

Een tegenplek biedt de ruimte voor mensen om ervaringen op te doen en te doorleven in plaats van slechts een belevenis te komen consumeren zoals Rosa schreef⁶⁸. De aanwezigen worden uitgenodigd om de ruimte en de tijd tot de hunne te maken, tevoorschijn te komen en zodoende mede-eigenaars te worden van deze ruimte. De nieuwe plekken kunnen een bezielend karakter krijgen als het gedeelde plekken worden waar participatie en delen aangemoedigd wordt. Waar mensen niet alleen iets komen halen of 'beleven' maar waar mensen ook zelf iets kunnen ervaren door iets van zichzelf te komen delen of meebrengen. Het is dus van belang om naast eventachtige bijeenkomsten te werken aan nauwere relaties met kleine groepen mensen waar andere bronnen worden aangeboord.

Bij het volgende observatiepunt gaat het om de ruimte voor pluraliteit (B8), om aan elkaar te verschijnen in alle verscheidenheid, met onze eigen unieke inbreng:

D. Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit, voor ieders eerlijke en unieke inbreng en ook voor vrijmoedigheid, het durven je eigen waarheid te spreken en te zoeken naar de 'juiste morele maat'⁶⁹:

---

⁶⁷ Christa Anbeek, Voor Joseph en zijn broer, *van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Ten Have, blz 210

⁶⁸ Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, Een pleidooi voor resonantie, Boom 2013, blz 108

⁶⁹ Joke Hermsen, Kairos, *Een nieuwe bevlogenhied*, Arbeiderspers, 2014, blz 29

Een tegenplek nodigt mensen uit om aan elkaar tevoorschijn kunnen komen in hun pluraliteit en om verhalen te vertellen die anders verborgen, verdrongen zijn of onderbelicht in de maatschappij. Er moet ruimte zijn voor mensen om zich vrijmoedig uit te spreken.⁷⁰ Het is dus van belang om na te denken over de samenstelling van de groepen en hoe daarin ook andere stemmen te verzamelen of te bieden opdat de homogeniteit wordt doorbroken⁷¹.

Voor het volgende observatiepunt heb ik B2 (tegenplekken ontstaan in concrete contexten en zijn dynamisch) en B9 (nataliteit) gecombineerd. Enerzijds moet een tegenplek uitnodigen tot mogelijkheden en nieuwe creativiteit en delen, anderzijds kan een tegenplek zelf een creatief en flexibel karakter hebben en daar ontstaan waar het nodig is

E. Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit en heeft als plaats een flexibel karakter:

Een tegenplek biedt ruimte voor nieuwe mogelijkheden; er kunnen nieuwe dingen ontstaan en creativiteit wordt uitgelokt. Zowel Hermsen als Borgman vallen terug op het gedachtegoed van Arendt wanneer het gaat om het belang van nataliteit en creativiteit. Op deze tegenplekken kan geëxperimenteerd worden. Bovendien kunnen deze plekken zelf een flexibel karakter krijgen en van plaats veranderen of zich af en toe elders aansluiten bijvoorbeeld. Er kan een vaste basisplek zijn die tegelijk ook een flexibel karakter heeft.

Voor dit punt heb ik B4 (breuk in de tijd), B5 (openen en sluiten, toegankelijk maken en isoleren), B7 (contact met leven schenkende bronnen) en B10 (rol en belang van voorgangers) gecombineerd.

F. Op een tegenplek worden oerverhalen (Bijbelverhalen maar ook verhalen uit andere tradities of poëzie), -beelden, gebaren en rituelen verbonden met eigentijdse verhalen. Opdat de eigentijdse verhalen op stem komen en in een ander licht kunnen worden beleefd:

Er moet ruimte zijn en sensitiviteit ontwikkeld worden voor verhalen die verteld en gehoord willen worden las ik bij Borgman en Lawrence. Hiertoe kan Bijbellezen ingezet worden als manier om plaats te maken voor zowel het eigen unieke verhaal als voor pluraliteit in het samenzijn. Door middel van Bijbellezen, verhalen uit andere tradities en/of gebruik van geloofswoorden in de liturgie of rituelen kan ook een breuk in de tijd gemaakt worden en kan een deelnemer uitgenodigd worden om in een andere tijds- en ruimtebeleving te komen en zo zelf op stem te komen. Hiertoe is het belangrijk dat er voorgangers, trekkers van de plekken zijn die aanvoelen welke verhalen, beelden en rituelen waar, wanneer en hoe ingezet kunnen worden.

Voor dit punt heb ik B10 (rol en belang voorgangers) gebruikt:

---

⁷⁰ Joke Hermsen, Kairos, Een nieuwe bevlogenhied, Arbeiderspers, 2014, blz 29, blz 16

⁷¹ Erik Borgman, Want de plaats waar je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma, Boom, 2008, blz 112

G. Voor deze plekken zijn ook initiators, vormgevers en bewakers nodig die:

- zich veilig genoeg weten om vrijmoedig te spreken en om een kwetsbare sfeer te openen waarin anderen zich ook veilig voelen.
- 'sensitief zijn voor de tekenen van de tijd'⁷², voor de thema's die aan de kaak gesteld kunnen worden en waar tegenplekken ontstaan of kunnen ontstaan.
- die zelf blijven werken aan hun eigen spirituele bron opdat ze voldoende geloof, hoop en geduld houden om tegenplekken te laten ontstaan

Voor dit laatste observatiepunt gelden bijna kenmerken: B3 (tegenplek als plaats van contradictie en ambiguïteiten), B4(breuk in de tijd) B5(openen en sluiten, toegankelijk maken en isoleren), B8 (pluraliteit, vrijmoedigheid) en B9 (nataliteit). De randvoorwaarden om het eigen resonantievermogen te vergroten zijn het gevolg van een gevoel van veiligheid en een duidelijk kader. Als er een goed kader wordt geschapen en herkend om te kunnen resoneren kan er ook gaandeweg een sfeer ontstaan waarin vrijmoedigheid en pluraliteit wordt gewaardeerd en aangemoedigd. Mij dunkt dat dit te maken heeft met tijd en herhaalbaarheid. Inoefenen van de ruimte:

H. Een tegenplek biedt ruimte om het eigen resonantievermogen, de eigen weerbaarheid te vergroten:

Zowel Rosa, Hermsen, Borgman en Lawrence leveren bouwstenen aan voor tegenplekken en oases waar de chronostijd doorbroken kan worden, waar we resonantie kunnen ervaren en samen leren contempleren. Er zouden plekken gecreëerd moeten worden waar mensen kunnen werken aan de randvoorwaarden voor het mogelijk ervaren van resonantie, of van kairostijd. Plekken waar mensen aan elkaar tevoorschijn kunnen komen en waar nieuwe dingen kunnen ontstaan. Borgman pleit voor contemplatieve ruimte. Resonantie en kairos zijn weliswaar onbeschikbaar en dus niet te controleren maar door het creëren van meer ruimte voor resonantie kunnen mensen de kans op resonantie-ervaringen, of om door kairostijd gegrepen te worden, vergroten.

Om te kunnen resoneren moet je voldoende kunnen afsluiten voor alle invloeden, prikkels en mogelijkheden die op je afkomen en tegelijk voldoende openheid behouden voor ontvankelijkheid, empathie en creativiteit. Opdat mensen een evenwicht kunnen vinden, zich kunnen oefenen in een ruimte die zowel afsluit als opent voor de wereld om zich heen Rosa gebruikt het beeld van de klankkast van een viool⁷³ om uit te leggen dat een lichaam pas dan kan resoneren als er zowel een consistent en voldoende gesloten zelf is die tegelijkertijd ook open genoeg is om zich te laten prikkelen, te laten raken. Dat betekent dat de ruimte mensen kan helpen een gezonde levenshouding in te oefenen. Aan de ene kant kunnen ze uitgenodigd worden hun diepere waarden, fundament en kritisch vermogen te verstevigen als uitgedaagd worden om ontvankelijk, empathisch en creatief te zijn. Het is van belang om na te denken hoe een tegenplek kader en frequentie biedt om het resonantievermogen te vergroten door bijvoorbeeld groepen en individuen met regelmaat te ontvangen en samen te werken aan het eigen resonantievermogen. Eenmalige events alleen zullen niet voldoende zijn.

---

⁷² Erik Borgman, *Want de plaats waar je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma*, Boom, 2008, blz 115

⁷³Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom 2013, blz 137

Hoofdstuk 4. Welke van deze bouwstenen zien we mogelijk terug bij de eerste initiatieven vanuit vernieuwingsplekken van de Remonstranten, en kunnen deze plekken bijdragen aan het ontwikkelen van betekenisvolle tegenplekken en hoe dan?

In dit hoofdstuk maak ik een stap van het theoretische kader naar een klein empirisch, toegepast en exploratief onderzoek.

4.1. Opzet en vragenlijst participerende observatie

Voor deze scriptie heb ik via participerende observatie initiatieven op vernieuwingsplekken en van vernieuwingspredikanten onderzocht. De eerste twee initiatieven die ik onderzocht waren op mijn 'eigen' vernieuwingsplek in Naarden-Bussum. Medestudent Mignon van Bokhoven was aanwezig als observant. We hebben de twee bijeenkomsten samen na afloop geëvalueerd door met elkaar te bellen. In Eindhoven heb ik deelgenomen aan een initiatief op de Technische Universiteit Eindhoven waar vernieuwingspredikant Rachel van Andel zich bij had aangesloten. Deze bijeenkomst heb ik geanalyseerd en in gesprek met Rachel na afloop geëvalueerd.

Uit de lijst van mogelijke bouwstenen voor het ontwikkelen van tegenplekken heb ik de volgende punten gedestilleerd om de participerende observatie te structureren:

- * *Een tegenplek waarborgt een breuk in de tijd en is duidelijk gekaderd. Rituelen? Afspraken?*
- * *Een tegenplek is veilig*
- * *Een tegenplek nodigt uit tot toe-eigening: deelname en betrokkenheid*
- * *Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit, voor ieders eerlijke en unieke inbreng.
(Hetzij door een pluriforme samenstelling, hetzij door ruimte zolang te openen dat mensen aan elkaar tevoorschijn kunnen komen in al hun verschillen)*
- * *Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit*
- * *Een tegenplek heeft een flexibel karakter*
- * *Op een tegenplek worden oerverhalen, gebaren, beelden en rituelen verbonden of in gesprek gebracht met eigentijdse verhalen en beelden*
- * *Voor deze plekken zijn ook initiators, vormgevers en bewakers nodig. Van deze voorgangers wordt een en ander gevraagd*

- *De voorganger weet zichzelf veilig genoeg om vrijmoedig te spreken en om een kwetsbare sfeer te openen waarin anderen zich ook veilig voelen*
- *De voorganger is sensitief voor de tekenen des tijds, voor de thema's die aan de kaak gesteld kunnen worden en waar tegenplekken ontstaan of kunnen ontstaan.*
- *Het is van belang dat de voorganger, de trekker van een tegenplek werkt aan de eigen spirituele bron om voldoende geloof, hoop en geduld te houden om tegenplekken te laten ontstaan*

* *Een tegenplek biedt ruimte om het eigen resonantievermogen, de eigen weerbaarheid en onderscheidingsvermogen te vergroten*

4.2 Vernieuwingsplek Naarden-Bussum

Situatieschets Adempauze:

Adempauze is een aantal jaren geleden in Naarden-Bussum gestart. Het concept Adempauze bestond dus al maar ik heb er een nieuwe draai aan gegeven vanuit de gedachte dat de Adempauze bijeenkomsten mede invulling zouden kunnen geven aan de idee van een tegenplek. Het is voor mij fijn dat dit concept al bestaat en ik kreeg gelukkig de zegen van de organisatoren om er in vrijheid mee te gaan werken. En een vorm te zoeken die bij mij past en bij mijn visie op de toekomst en het creëren van een tegenplek.

De erfenis waar ik mee begon was een vrij strak Adempauze concept. De bijeenkomsten waren meditatief van aard. De doelgroep van deze bijeenkomsten is buitenkerkelijk. De Adempauzebijeenkomsten duurden om en nabij vijfenveertig minuten met afwisselend tekst, stilte en luistermuziek. De zondagse opstelling in de kerk werd oorspronkelijk gedraaid naar een hoek van de kerk met uitzicht op de zeshoekige ramen met waxinelichtjes erin. De muzikanten stonden achter het publiek opdat het publiek zich zo goed mogelijk zou kunnen concentreren op de muziek en niet afgeleid zouden worden door de aanwezigheid van de muzikanten. De viering bestond uit lange stiltes, afgewisseld met tekst en muziek en ook een stilte vooraf. Bij binnenkoms werd verzocht stil te zijn als je de kerkzaal binnengaat. Adempauze werd strikt seculier ingevuld; teksten mochten niet religieus zijn en de bijbel werd niet gebruikt. Er werd steeds een onderwerp gekozen als: vertrouwen, vrede, stilte enz. Ik ben een aantal keren geweest toen ik zelf nog geen vernieuwingspredikant was. Hoewel ik mooie bijeenkomsten heb meegemaakt (sterk afhankelijk van wie de leiding had) had ik het idee dat deze ruimte verdiept en verruimd zou kunnen worden en dat er meer zou kunnen gebeuren om dit tot een tegenplek te maken.

Ik heb Adempauze vervolgens overgenomen maar wel gevraagd om vrije ruimte om er een eigen draai aan te geven.

- De opstelling heb ik veranderd. De muzikanten heb ik naar voren gehaald, met het idee dat we samen een dienst maken. En dat zij ook muziek maken voor en met de sfeer van de mensen die er zijn. Zij gaven aan dat zelf ook fijner en inclusiever te vinden. Bovendien heb ik nu vier keer Adempauzes georganiseerd met dezelfde muzikanten waardoor wij elkaar leren kennen en op elkaar ingespeeld raken. We ontdekken samen hoe we deze plaats en ruimte kunnen en willen invullen. Ik heb het midden van de kerk gebruikt als centrum, net als op de zondag. De eerste keer adempauze (in januari) heb ik geëxperimenteerd met de oorspronkelijke adempauze opstelling. Ik voelde mij

een soort buschauffeur: voorin en de rest braaf in de stoelen wachtend op instructies. Het geheel voelde voor mij te esthetisch, te perfect en te veel als zenden. Mij leek het eerder een belevenis dan een ervaring.⁷⁴ Bij de daaropvolgende bijeenkomsten heb ik de stoelen wat dichterbij gehaald en er meer een halve cirkel van gemaakt, dat voelde inclusiever, waardoor er meer een gevoel van gemeenschap kan ontstaan.

- Ik heb ingezet op storytelling en delen van levenservaringen. En geprobeerd thema's te agenderen die iets te maken hebben met de tekenen des tijds. Zoals bijvoorbeeld het openlijk spreken over een burn-out zonder het te hoeven oplossen of ertegen te strijden met tips en methodieken om in balans te blijven. Of over de maakbaarheid van de maatschappij en hoe je daar als mens kan voelen hoe je te weinig zuurstof krijgt, hoe je weinig ruimte voelt om mens te zijn zoals je bedoeld bent. Een ander thema voor mij is ouderdom en wijsheid. In een samenleving waar jong en fit zijn hoog in het vaandel staat, waar veertig het nieuwe dertig is en zestig het nieuwe vijftig raken we de wijsheid en de gelaagdheid van en in de levensrimpels uit het oog.

4.2.1 Participerende observatie Adempauze bijeenkomst 1 11 februari 2019

Inhoud

Albert, een man van vijftig uit de buurt, is komen vertellen over zijn burn-out zeventien jaar ervoor. En wat er toen allemaal met hem gebeurde, wat hij ervan geleerd heeft maar ook hoe hij nog steeds spanningsklachten kan ervaren.

Opzet observatie

Ik heb zowel medestudent Mignon van Bokhoven als een aanwezige gevraagd om feedback. Mignon heeft geobserveerd met haar eigen scriptie onderwerp indachtig, namelijk kwetsbaarheid in de liturgie. De dag na de bijeenkomst hebben we uitgebreid geëvalueerd. Ik heb een paar scherpe observaties van haar gekregen waar ik van kan leren. Voor sommige kenmerkende aspecten van een tegenplek kan ik de observaties van Mignon goed gebruiken. Andere kenmerken van tegenplekken zijn algemener van aard en zouden over een langere termijn bekeken moeten worden en zijn in die zien minder makkelijk direct eenmalig te observeren.

Observatie en analyse

Een tegenplek waarborgt een breuk in de tijd en is duidelijk gekaderd. Rituelen? Afspraken?

Mensen krijgen bij binnenkomst een programma (liturgie) en worden door mij en de muzikanten door de bijeenkomst heen geleid. Op de achterkant van het programma staat een tekst van een van de liedjes die ik uitkoos om mee naar huis te geven.

Toen mensen naar aanleiding van het verhaal van de spreker Albert vragen gingen stellen en ik heen en weer ging lopen met een microfoon had ik zelf duidelijker leiding kunnen nemen volgens Mignon (en de andere feedbacker en mijzelf). De een wilde wel een vraag stellen in de microfoon, de ander vond haar

---

⁷⁴ Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, Een pleidooi voor resonantie, Boom, 2016, blz 108

stem hard genoeg. Dat maakte het rommeliger dan nodig. Ik moet een volgende keer proberen de microfoon bij mij te houden en niet te veel uit handen te geven. Ik mag iets directiever zijn, dat herken ik. Als ik aarzel over iets dan laat ik het soms iets te veel gebeuren. Al te directieve leiding vind ik zelf onprettig (ook als publiek) maar onvoldoende structuur is voor deelnemers verwarrend.

Zo zat ik aan het begin met de waxinelichtjes in mijn maag. De vorige Adempauze organisatie helpt nog met organiseren. Ik doe er nu een aantal proef maar heb afgesproken dat de logistiek voorlopig nog bij de oude groep ligt. Dat heeft voor mij het voordeel dat het programma wordt gemaakt en afgedrukt en dat er steeds twee dames zijn per keer die helpen met alles klaarzetten. Dat heeft als nadeel dat juist de groep die zich bezighoudt met de buitenkerkelijke activiteiten wat dogmatisch is geworden. 'Zo doen wij dat altijd...'. En zo deden ze het altijd: Deelnemers kregen bij de ingang een waxinelichtje om voorin de kerk aan te steken en op een schaal te zetten, in stilte. Nu waren die dames het al aan het uitdelen, ik had al een andere opstelling bedongen en wist ook dat ik het religieuzer zou gaan insteken die avond dan dat ze gewend waren, dus ik dacht: laat deze maar gaan. Maar oplettende Mignon zei de volgende dag: wat was de bedoeling van die kaarsjes. Het was onduidelijk. Mensen die weleens eerder naar een Adempauze geweest waren vorig jaar gingen hun lichtje aansteken en anderen stonden wat verward met kaarsje in de hand. Hier had ik duidelijker leiding over kunnen en moeten nemen. Ofwel kaarsjes aansteken of niet en waarom en hoe. De bijeenkomst liep een kwartier uit versus de aangegeven tijden. Mignon vond dat rommelig.

Mignon gaf mij terug dat ik mijn manier van spreken, in- en uitleiden, heel natuurlijk overkomt. Prettig, goed en duidelijk. Ik heb ingeleid en uitgeleid. In de inleiding heb ik ruimte geprobeerd te maken voor iedereen aanwezig en het onderwerp te verbreden en iets uit te diepen; opdat Alberts verhaal een context kreeg. Bij de uitleiding heb ik de gelijkenis verteld van de graankorrel. Ik zag mensen op het puntje van hun stoel zitten toen ik het geheel in een Bijbelse context duidde. Alsof mensen die woorden, die sommigen kennen en anderen nooit hebben gehoord, toch missen.

Aan het eind van de dienst heb ik 'Amen' gezegd. 'En dan zeggen we in de kerk op zondag maar ook aan het einde van een bijeenkomst als deze: Amen.' Ik zag een paar mensen het zachtjes meezeggen of terugzeggen.

Op de liturgie van de avond heb ik de mogelijkheid gegeven om contact te zoeken als iemand zelf een idee heeft of wil napraten of als iemand een zingevend gesprek zoekt maar ook de mogelijkheid aangegeven voor een kopje koffie, om te komen kennismaken. Ik heb geprobeerd zo open en laagdrempelig mogelijk te communiceren.

Mignon had het idee dat de Bijbelse verwijzingen aan het einde goed paste en ruimte maakte voor verdieping en resonantie. Van de andere 'feedbacker' kreeg ik feedback langs dezelfde lijnen. Mignon vond dat ik bij het welkom heten iets minder van papier zou kunnen opereren. Ik herken dat. Vanuit de eerste zenuwen houd ik vast aan mijn papier en durf ik te weinig contact te maken. Terwijl het aankijken van mensen wezenlijk is om contact te maken en veiligheid te creëren.

Een tegenplek is veilig:

De sfeer voelde veilig. Ik kreeg dat ook letterlijk terug van iemand na de bijeenkomst die mailde mij zonder dat ik erom had gevraagd: 'ik voelde mij veilig'.

In de aankondiging van de bijeenkomst moet ook rekening gehouden worden met veiligheid: het delen van beelden en verhalen via het internet zorgt ervoor dat werelden makkelijk samenkomen en zo kan betrokkenheid vergroot worden. Tegelijkertijd kan het afbreuk doen aan de veiligheid van de aanwezigen en de

betrokkenheid verkleinen. Zo heb ik in Naarden-Bussum al meegemaakt dat een mogelijke spreker zich terug heeft getrokken en niet wil komen vanwege de aankondiging en publiciteit. Dat maakte de plek voor haar en haar verhaal te kwetsbaar en in haar beleving onveilig. Haar verhaal is nogal groot, ze heeft meerdere verliezen geleden. Ze wad bang voor sensatie en verkeerde betrokkenheid. Hoewel het ook iets zegt over haar eigen proces begrijp ik wel dat het onvoldoende veilig voelde voor haar. PR/communicatie kunnen kennelijk veiligheid en intimiteit, nabijheid in de weg staan.

Een tegenplek nodigt uit tot deelname en betrokkenheid:

Het werken aan gemeenschappelijkheid en betrokkenheid begon al in de voorbereiding van de bijeenkomst. De spreker Albert en ik hebben samen met de muzikanten in een appgroep de muziek bedacht. Ik heb ze eerst via de mail en telefonisch 'ingepreparaat', Albert gaf aan dat hij francofiel is. De twee ingrediënten: het kwetsbare onderwerp van burn-out en zijn liefde voor Franse muziek leidde tot een gezamenlijke muziekkeuze. Er was op die manier ook voorpret en gezamenlijkheid tussen muzikanten, spreker en mijzelf. Ik heb ingezet op deelname van de aanwezigen. Albert heeft zelf aan het begin van zijn spreken aangegeven dat hij vragen van aanwezigen en eigen ervaringen prettig vindt. Mensen moesten een beetje loskomen maar het leidde tot een mooie, kwetsbare, uitwisseling tijdens de dienst zelf. Albert hield een oprecht en eerlijk verhaal. Het was niet gelikt en hij werkte ook niet toe naar een nieuw succesverhaal waarin de kwetsbaarheid voorgoed overwonnen werd of iets dergelijks. Na afloop bleven mensen tot anderhalf uur erna napraten en heb ik van meerdere mensen eigen kwetsbare verhalen gehoord. Over hun eigen burn-out, maar ook over andere gebroken ervaringen: van verlies van een partner of een kind.

Hierin heeft de spreker Albert een goede rol gespeeld. Hij nodigde door zijn nabije en oprechte manier van spreken uit tot reactie en gesprek. Zijn lichaamstaal was open en openend. Volgens Mignon hadden Albert en ik een belangrijke wisselwerking. Ik ging op de voorste rij zitten als eerste aanspreekpunt voor Albert na mijn welkom die ik achter een lezenaar had gedaan. Zowel mijn inleiding als uitleiding heb ik iets formeler aangekleed. Ook qua plaats en opstelling. Dat werkte goed. Mijn rol als luisteraar was volgens medestudent Mignon essentieel (zo heb ik dat zelf niet kunnen zien of ervaren). Ik heb Albert tevoorschijn kunnen luisteren en daarin zag zij mijn leiding en begeleiding als essentieel. En omdat Albert veel van zichzelf liet zien durfden anderen dat ook.

Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit, voor ieders eerlijke en unieke inbreng:

Op deze plek midden in een villawijk in Naarden-Bussum ligt het minder voor de hand om een pluriform publiek te verwachten of aan te trekken. Daar zou ik aan kunnen gaan werken. Tegelijkertijd moet ik denken aan Hannah Arendt die schreef dat wij aan elkaar gelijk zijn in dat we van elkaar verschillen. Wat homogeen lijkt aan de buitenkant is pluriformer dan we denken. Je zou je zelfs kunnen afvragen wat mensen allemaal verdringen en wegstoppen om mee te doen en hetzelfde te lijken. In hoeverre ze veel meer kleur kunnen bekennen dan tot nu toe het geval is.

Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit:

Adempauze biedt als formule meer ruimte voor creativiteit dan dat ik tot nu toe gebruik. Van tevoren had ik aan de spreker Albert een ritueel voorgesteld met een lucifer die we zouden laten opbranden. We zouden dan met de aanwezigen kunnen bespreken wanneer je voelt dat je op gaat branden en hoe snel dat kan gaan. Hij vond dit niet nodig en overdreven. Ik bleef achter met de vraag: heeft dat te maken met de

omgeving, vooral niet (te) gek doen? Of is dat iets wat kan groeien? Voor mij was het belangrijker dat ik het samen met hem organiseerde en dat de bijeenkomst van ons samen was, dan dat ik mijn idee voor een ritueel zou doordrukken. En misschien was het deze keer ook te veel geweest. Wel wil ik meer met rituelen gaan doen en experimenteren.

Een tegenplek heeft een flexibel karakter:

Voorlopig zet ik in op het verstevigen en uitdiepen van deze plek, de kerk aan de Koningslaan in Bussum. Maar ook hier ben ik over aan het denken. Kan ik ergens bij aansluiten, opdat ik de tegenplek meeneem naar een andere plaats waar iets leeft dat gezien of gehoord moet worden? Moet ik dat willen?

Op een tegenplek worden oerverhalen, gebaren, beelden en rituelen verbonden of in gesprek gebracht met eigentijdse verhalen en beelden:

Hiertoe heb ik een bijbels beeld en zaligsprekingen gebruikt. Ik merkte dat ik daarmee een andere, diepere laag aan de bijeenkomst kon toevoegen en dat de bijeenkomst hierdoor inclusiever werd (wij allemaal graankorrels).

Voor deze plekken zijn ook initiators, vormgevers en bewakers nodig. Van deze voorgangers wordt een en ander gevraagd:

De voorganger weet zichzelf veilig genoeg om vrijmoedig te spreken en om een kwetsbare sfeer te openen waarin anderen zich ook veilig voelen:

Hier werk ik aan. Het gaat per bijeenkomst steeds beter. Hoe meer ik overtuigd ben van wat ik doe hoe meer ik ruimte kan openen voor anderen. Hoe meer ik zelf durf en tevoorschijn kom, hoe meer openheid en ruimte ik creëer voor anderen. En dan bedoel ik niet dat ik veel over mijzelf hoeft te spreken steeds maar eerder dat ik de overtuiging uitdraag dat het belangrijk en urgent is wat ik doe.

De voorganger is sensitief voor de tekenen des tijds, voor de thema's die aan de kaak gesteld kunnen worden en waar tegenplekken ontstaan of kunnen ontstaan:

Mijn privéleven speelt zich volledig buiten de kerk af. Vrijwel niemand die ik ken of waar ik mee om ga gaat naar een kerk. Omdat ik zelf grotendeels buitenkerkelijk ben opgevoed versta ik misschien ook wel het gemis (en de leegte soms) die gepaard gaat met het gebrek aan context van een levensbeschouwelijke traditie. Mensen weten nauwelijks meer hoe het gesprek over hun binnenleven en plaatsbepaling in de wereld te voeren. Er is een gebrek aan taal, verhalen, beelden en rituelen die verder gaan dan het praktische hier en nu. En een groot verlangen, zo lijkt het.

Het is van belang dat de voorganger, de trekker van een tegenplek werkt aan de eigen spirituele bron om voldoende geloof, hoop en geduld te houden om tegenplekken te laten ontstaan:

Dit is een punt van aandacht. Het opzetten van een tegenplek kost veel energie, geloof en geduld. Intervisie met andere vernieuwers en mensen die soortgelijke dingen doen lijkt mij essentieel. Maar ook moet het eigen geloofsleven voldoende worden ingeoeft en gevoed.

Een tegenplek biedt ruimte om het eigen resonantievermogen, de eigen weerbaarheid en onderscheidingsvermogen te vergroten:

Bij de Adempauzes begin ik na mijn welkom met een goede stilte. Verder doe ik nog niet veel met stilte. Ik zet meer in op delen en participatie en op die manier werken aan de gezamenlijke resonantie en levenshouding. Hier ben ik nog verder over aan het denken. Verder is het mijns inziens van belang dat dergelijke bijeenkomsten met enige regelmaat worden aangeboden om samen te leren hoe we kunnen resoneren en resonantieruimte inoefenen in onszelf en tussen ons in.

4.2.2 Participerende observatie Adempauze bijeenkomst 2 11 maart 2019

Inhoud

Op de volgende bijeenkomst was ik zelf de spreker. Mij werd vaker gevraagd wanneer ik zelf zou spreken dus ik bedacht dat ik deze keer zelf zou spreken met een kwetsbaar verhaal over tegen welke grenzen ik aanloop in een maakbare samenleving. Albert, de spreker van de vorige Adempauze en ik wisselden van rol. Hij was dit keer moderator en ik spreker. Hij heeft overigens alleen het gesprek met de aanwezigen gemodereerd en niet ingeleid. Dat deed ik zelf, zo besloten we tevoren. Ik had net als vorige keer een liturgie gemaakt en mijn teksten met de muzikanten vooraf gedeeld en samen nagedacht over muziek.

Opzet observatie

Mignon van Bokhoven was wederom aanwezig. We hebben na afloop van deze bijeenkomst wederom met elkaar gesproken voor feedback en evaluatie.

Observatie en analyse

Een tegenplek waarborgt een breuk in de tijd en is duidelijk gekaderd. Rituelen? Afspraken?

Mensen kregen net als vorige keer bij binnenkomst een programma (liturgie) en worden door mij en de muzikanten door de bijeenkomst heen geleid. Op de achterkant van het programma staat een tekst van een van de liedjes die ik uitkoos om mee naar huis te geven. Ik heb ingeleid en, naar aanleiding van de feedback van Mignon van vorige keer, geprobeerd lossier, minder van papier en daardoor gastvrijer te spreken.

Een tegenplek is veilig:

Na mijn verhaal ben ik in gesprek gegaan met de deelnemers. Een aanwezige daagde anderen uit: hij vond het allemaal tegenwoordig allemaal wat te kwetsbaar en eigenlijk een beetje geneuzel, zo liet hij merken. Hij vertelde erbij dat hij graag provoceerde en wilde prikkelen. Zijn opmerkingen wekte zichtbaar en hoorbaar irritatie op bij anderen. In reactie daarop stond een vrouw op die vertelde over het verlies van haar eerste kind vlak na de geboorte een aantal jaren geleden. Ze was heel open en vertelde heel uitgebreid haar verhaal. Albert, de moderator van het gezamenlijke gesprek, en ik gaven aan dat ze een groot verhaal vertelde en Albert wilde haar daarmee bemoedigen. Zij voelde dit toen als aanmoediging ging min of meer hetzelfde vertellen in nog meer detail en was toen aan het eind van de bijeenkomst meteen weg. Zij mailde

mij achteraf dat ze zich onveilig had gevoeld omdat zij de enige was geweest met zo'n groot verhaal. Ze had zich denk ik ook wat geschaamd en spijt gehad van haar kwetsbare spreken. De vrouw en ik hebben een afspraak gemaakt voor een persoonlijk gesprek. Hier gebeurde verschillende dingen op verschillende niveaus. De man zocht debat over volgens hem het extraverte karakter van onze emotionele huishouding in de huidige maatschappij en de vrouw vertelde vanuit haar eigen leven over het verlies van een kind. Dit bleef in de ruimte hangen. Ik moet denken aan Arendt die schreef dat we aan elkaar gelijk zijn in dat we van elkaar verschillen. Ook benadrukte ze het belang van pluraliteit en aan elkaar tevoorschijn kunnen komen met onze unieke stem. Het lijkt mij essentieel dat mensen anders denken en voelen dat ook kunnen late blijken. Hier had beter moeten ingrijpen en modereren of ik had van tevoren afspraken moeten maken over hoe we dingen aan de orde stellen. Bijvoorbeeld wel vanuit 'ik boodschappen': iets dat je zorgen baart, of verbaast of boos maakt, of je naar verlangt maar niet oordelend en discussie zoekend zonder dat je jezelf erin betreft. Het gaf mij in ieder geval te denken.

Overigens zag ik een vrouw zitten die naast haar man twee jaar geleden ook haar negentienjarige zoon verloor. Zij zei niets en ik maakte mij een beetje zorgen. Later vertelde ze dat ze na de bijeenkomst een heel intens gesprek had gehad met haar directe buurman en buurvrouw over haar situatie. Ze had zich veilig gevoeld vertelde ze.

Een tegenplek nodigt uit tot deelname en betrokkenheid:

Het was op zich een goed verhaal denk ik maar misschien wel té: met té mooie taal en te mooi opgeschreven. Waardoor ik achteraf dacht dat ik teveel heb 'gezonden'. Te esthetisch en perfectionistisch spreken schept misschien ook afstand.

Het eerste gedeelte van mijn verhaal was dichterbij en kwetsbaarder. Misschien had ik het daarbij moeten laten. Ik kreeg achteraf terug en ook nog via de mail dat het mensen aan het denken had gezet. Op zich een goed teken: deelname kan ook later plaatsvinden, achteraf. Maar ik blijf achter met de vraag én de uitdaging: hoe had ik het daar en dan - op het moment zelf dus - dichterbij kunnen brengen. Hoewel Albert modereerde kwam ook dit niet zo goed van de grond. Hij begon zelf met te zeggen dat het moeilijk is om wat te zeggen na zo'n mooi verhaal waardoor hij de afstand die er wellicht al was vergrootte. Mignon gaf terug dat hij mij niet tevoorschijn luisterde zoals ik hem vorige keer. Volgens Mignon ontbrak die wisselwerking en bleef het daardoor ook te veel op afstand. Toen we aan het eind The Rose van Bette Midler *Some say love it is a river, that drowns the tender reed, Some say love is only for the lucky and the strong* gingen zingen suggereerde ik spontaan: zullen we meezingen? De ontlading en het samen zingen was verrassend en erg mooi. Mignon noteerde dat mijn enthousiasme hier parten speelde. Dus als ik, als leider van de bijeenkomst enthousiast en moedig iets opper, kan dat ook effect hebben, kennelijk. Participatie kent meerdere gezichten. Ik bleef achter met de vraag waarom ik niet eerder had aangestuurd op samen zingen. De bijeenkomst die wat op afstand was blijven hangen (mooi maar niet gezamenlijk genoeg) werd aan het einde - even - inclusief en dus van ons allemaal. Ik moet hierbij denken aan Rosa die de filosoof Benjamin citeert:

wij zijn rijk aan belevenissen maar arm aan geleefde ervaringen.⁷⁵ Deze avond was te veel belevenis en werd aan het einde voor even ervaring.

Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit, voor ieders eerlijke en unieke inbreng:

Zie beschrijving Adempauze 1.

Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit:

Toen ik spontaan uitnodigde te zingen werd mij duidelijk dat er een grotere ruimte is, dat er meer mogelijk is dan ik denk.

Een tegenplek heeft een flexibel karakter:

Zie beschrijving Adempauze 1.

Op een tegenplek worden oerverhalen, gebaren, beelden en rituelen verbonden of in gesprek gebracht met eigentijdse verhalen en beelden.

Dit heb ik wel gedaan. Zowel Bijbelse beelden als eigentijdse verhalen en noden benoemd. Dat vonden mensen herkenbaar en prettig kreeg ik terug.

Voor deze plekken zijn ook initiators, vormgevers en bewakers nodig. Van deze voorgangers wordt een en ander gevraagd:

De voorganger weet zichzelf veilig genoeg om vrijmoedig te spreken en om een kwetsbare sfeer te openen waarin anderen zich ook veilig voelen:

Hierin is mijn eigen moed en zelfvertrouwen van essentieel belang merk ik. Minder denken: doe ik het wel goed? En is het wel goed genoeg? Eerder durven vertrouwen dat het nodig is en belangrijk om een andere ruimte te openen en daarin mensen voor durven gaan.

....De voorganger is sensitief voor de tekenen des tijds, voor de thema's die aan de kaak gesteld kunnen worden en waar tegenplekken ontstaan of kunnen ontstaan.

Zie verslag Adempauze 1

....Het is van belang dat de voorganger, de trekker van een tegenplek werkt aan de

eigen spirituele bron om voldoende geloof, hoop en geduld te houden om tegenplekken te laten ontstaan

Zie verslag Adempauze 1

Een tegenplek biedt ruimte om het eigen resonantievermogen, de eigen weerbaarheid en onderscheidingsvermogen te vergroten:

Zie beschrijving Adempauze 1.

---

⁷⁵ Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling*, Boom 2008, blz 108

4.3 Vernieuwingsplek Eindhoven

Situatieschets Under Pressure

Op 14 mei 2019 heb ik een participerende observatie uitgevoerd bij een bijeenkomst 'Under pressure, een interactieve bijeenkomst over burn-out en de preventie ervan' georganiseerd door TINT op de Technische Universiteit in Eindhoven. Tint organiseert evenementen waarbij je nieuwe mensen kunt ontmoeten, van elkaar kunt leren en aan je 'life skills' kan werken. TINT is bedoeld voor Nederlandse en internationale studenten. De evenementen worden steeds georganiseerd in samenwerking met andere organisaties en zijn voornamelijk gericht op studenten van de TU Eindhoven, Fontys Hogeschool en de Design Academy. Op de site staan bij de introductie vragen: wat houdt je 's nachts wakker, ben je op zoek naar een luisterend oor of advies? Is something keeping you up at night?

Mijn college Rachelle van Andel, vernieuwingspredikant in Eindhoven, heeft contact gezocht met dit netwerk en was als spreker en ook deels begeleider op deze bijeenkomst uitgenodigd.

Inhoud

Ik heb op 14 mei meegedaan als deelnemer meegedaan en tegelijkertijd kunnen observeren. Daarna heb ik met Rachelle na gesproken en samen geëvalueerd. In tegenstelling tot bij 'mijn' Adempauze bijeenkomsten had Rachelle minder invloed en zeggenschap over hoe deze bijeenkomst eruit zou kunnen zien en of en hoe dit samenzijn als tegenplek zou kunnen functioneren. Ze heeft wel aan de voorbereiding meegewerkt en een en ander kunnen inbrengen. Ik heb hier willen observeren omdat ik benieuwd was wat voor invloed het heeft als een van onze vernieuwingspredikanten zich aansluit bij een bestaand netwerk en wat er dan gebeurt. Een van de kenmerken van Foucault van een tegenplek is dat een tegenplek ontstaat in concrete contexten en dat een tegenplek ook ontstaan kan door zich aan te sluiten bij reeds bestaande plekken. Ook moet ik denken aan Borgman die beschrijft hoe theologen gevoeligheid moeten ontwikkelen voor de tekenen des tijds en hoe de vraag naar toekomst ontstaat waar de gebruikelijke visie niet meer voldoet of vastloopt.

De bijeenkomst duurde ruim 2 uur en drie kwartier. Het begon om half zeven en eindigde om ongeveer kwart over negen 's avonds. Het was aangekondigd als een interactieve bijeenkomst met eten waarin we veel met elkaar zouden uitwisselen. Er waren vijftig deelnemers, waarvan ongeveer twee derde vrouw. De bijeenkomst begon met een korte introductie door twee vrouwen, daarna volgden twee sprekers, een oefening waarbij wij op een bingo kaart konden aankruisen welke symptomen van een burn-out wij eventueel ervoeren en toen nog een spreker. Daarna kwam de studenten (life) coach aan het woord met een verhaal over burn-out en allerlei tips om een burn-out te voorkomen. Een studentspreker vertelde hoe ze thuis zat met een burn-out, hoe dat voelde en dat ze er nog mee aan het worstelen was. Tussendoor was er steeds gesprek met de aanwezigen. Twee studenten eindigden met een gezamenlijke meditatieve verbeelding.

Observatie en analyse

*Een tegenplek waarborgt een breuk in de tijd. Hoe wordt deze bijeenkomst gekaderd?
Rituelen? Afspraken?*

Het begin was rommelig. De bijeenkomst begon te laat en werd rommelig gemarkeerd. Het was onduidelijk wat we precies gingen doen en hoe laat de bijeenkomst zou eindigen. De locatie, een universiteitsrestaurant, was niet afgebakend. Er liepen en zaten er ook nog wat anderen die niet deelnamen aan de bijeenkomst. Er werd in de keuken gewerkt, de radio stond aan en een medewerker was vrij hard aan het bellen. Het eten werd tijdens het verhaal van de eerste spreker gebracht, terwijl het de bedoeling was, zo was ons verteld, om later in het programma ook samen te eten en eigen verhalen te delen. Als iets niet helemaal goed gaat kan dat soms ook juist goed zijn omdat het zorgen kan voor het openen van een kwetsbare, opener sfeer. Maar dit was onvoldoende doordacht en te rommelig waardoor het onrustig maakte en mij onvoldoende uitnodigde. Ik miste een sterke opening en sluiting (eventueel in de vorm van een ritueel) en ook duidelijke organisatie en communicatie.

Een tegenplek is veilig:

De deelnemers brachten een aardige, welwillende sfeer mee. Voordat de bijeenkomst begon zaten we met elkaar aan tafels en kwam het gesprek makkelijk op gang. Tegelijkertijd vond ik dat er door de organisatie onvoldoende was nagedacht over de veiligheid. Ongeveer zeven van de vijfendertig aanwezigen hebben gedurende de bijna drie uur durende avond niets gezegd. Terwijl de avond voldoende tijd en ruimte bood voor uitwisseling. De vragen en opmerkingen van de deelnemers en de begeleiders bleven rationeel en praktisch. Terwijl de deelnemers allemaal op dit kwetsbare thema waren afgekomen. Kennelijk is ruimte bieden voor vragen en uitwisseling niet persé genoeg. Die ruimte moet opengemaakt worden opdat mensen tevoorschijn durven komen.

Over telefoons werd niets gezegd. Het viel mij op dat studenten er nauwelijks op zaten, heel af en toe om iets op te zoeken waarover gesproken werd. Er was een fotograaf bij die de hele avond foto's maakte. Het kwam op mij vreemd over. Daardoor werd het een event om vast te leggen eerder dan een bijeenkomst waarin je vrij, open en vertrouwd voelt. Mij dunkt dat het ten koste ging van de veiligheid. Je wilt toch bijvoorbeeld niet riskeren om kwetsbaar op de foto te komen lijkt me en vervolgens op een site of op Facebook? Aan het eind van de avond werd gevraagd of er bezwaar was tegen het gebruik van foto's en dat we ons konden melden als dat zo was. Maar dan is de fotograaf er al de hele avond bij geweest. De vraag is of de aanwezigheid van de fotograaf de veiligheid van de avond beïnvloedde en hoe dan.

De avond voelde steeds als semi- open. Er werd wel over gevoelens gesproken maar niemand liet echt gevoel zien.

Een tegenplek nodigt uit tot deelname en betrokkenheid:

De deelnemers werden uitgenodigd om mee te doen en vragen te stellen. Er was een kaartje waarop je symptomen over burn-out kon aankruisen. Na of tijdens iedere spreker werd steeds gevraagd: 'zijn er nog vragen?'. Op de een of andere manier kwam de diepte van de verhalen niet boven. Het bleef op een praktisch niveau van tips en zelfhulp hangen. Dit had mijns inziens te maken met de leiding van het event. Achteraf bedacht ik: mij is tijdens deze sessie van 2,5 uur nooit naar mijn naam gevraagd. De sprekers worden met een grote foto en naam en toenaam aangekondigd maar niemand heeft een idee wie ik ben. In zo'n klein gezelschap zou er wel iets aan kennismaking mogen zijn- al is het met je buurman/buurvrouw. Er zou een vraag gesteld kunnen worden: Wat brengt je hier? Nu kwam ik anoniem aan en ging ik zonder naam weer weg.

Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit, voor ieders eerlijke en unieke inbreng:

Hoewel het publiek allemaal zo'n beetje dezelfde leeftijd had was het redelijk pluriform. Er zaten ook buitenlandse studenten tussen en mensen van in de dertig die al aan het werk waren. De voertaal was Engels. Dat maakte het ook mooi. Niemand sprak in de eigen moedertaal en zo zat iedereen met een eigen beperking en waren we daardoor ook aan elkaar gelijk. Een Amerikaanse student vertelde dat er in zijn cultuur geen woord voor burn-out is. En een Chinese student vertelde dat de focus op het eigen geluk niet kende vanuit zijn cultuur. En dat hij het ingewikkeld vond dat hij hier steeds in Nederland wordt aangesproken op zijn passies en dromen. Dat voelde voor hem vreemd. Hij wist niet of hij die had. Deze culturele verschillen maakten de avond potentieel interessant maar werden ter kennisgeving aangenomen en verder niet uitgediept.

Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit:

Rachelle nam zichzelf mee vanuit haar kritische kijk op de samenleving en verbond zich aan een andere plek. En daarmee voegde ze iets van een tegenplek toe aan deze bijeenkomst. Al gaf ze zelf later aan dat ze nogal had moeten onderhandelen en soebatten voor de spreek- en handelingsruimte die ze kreeg. Wel kreeg ze achteraf van de organisatie terug dat deze bijeenkomst meer diepgang had gekend dan vorige samenkomsten. Twee jongemannen van een organisatie Enter the NOW hadden een creatieve bijdrage aan het eind. Hun oorspronkelijke plan hebben ze ter plekke omgegooid vertelden ze later. (Hierover schrijf ik bij een van de volgende kenmerken meer).

Een tegenplek heeft een flexibel karakter:

Rachelle heeft zelf contact gezocht met deze groepen aan de TU Eindhoven. Ze heeft zich bij hen aangesloten en werd gevraagd om te spreken en de avond mede te begeleiden. Zo bracht zij iets van een tegenplek mee door zich te verbinden aan een bestaand initiatief en deze mede helpen vorm te geven.

Op een tegenplek worden oerverhalen, gebaren, beelden en rituelen verbonden of in gesprek gebracht met eigentijdse verhalen en beelden:

Er waren twee oudere studenten van Enter the NOW 'a community for consciousness, happiness and awareness'. Zij organiseren wekelijkse mindfulness bijeenkomsten en lezingen over spiritualiteit, filosofie en meditatie met volgens hun site als goede doel: de geestelijke gezondheid. De twee studenten zorgden voor een onverwachte verdieping aan het eind. Zij waren aangekondigd als mensen die een geleide meditatie kwamen doen. Ik zag er tegenop omdat ik dacht: weer alles uit mijzelf halen zo meteen. Ik verlangde naar iets waardoor ik even uit mijzelf word gehaald. Deze studenten zetten verbeelding in. De een speelde een geheel verkrampt persoon die persé de hoogste berg moest beklimmen en de ander keek steeds om zich heen naar het berghuisje waar ze waren en alle mooie bloemen in het veld. In het begin keek ik naar hen en op een gegeven moment keek ik - zonder dat ik de perspectiefwisseling door had gehad - naar binnen. Naar mijn eigen drukte en deadlines en het altijd goed willen doen. Ik zag die bloemen. Hier gebeurde iets, hier resoneerde iets dat ik ervoer als kairos waardoor ik uit mijn door agenda- en klok beheerste chronostijd werd getrokken. En over mijzelf kon nadenken.

Voor deze plekken zijn ook initiators, vormgevers en bewakers nodig. Van deze voorgangers wordt een en ander gevraagd:

De voorganger moet zichzelf veilig genoeg weten om vrijmoedig te spreken en om een kwetsbare sfeer te openen waarin anderen zich ook veilig voelen.:

De voorganger moet bovendien goed kunnen luisteren en aanvoelen. Rachelle deed dat. Ze gaf vanuit haar kennis van filosofie en theologie een kritische kijk op de maatschappij waardoor ze een ander gesprek opende. Vervolgens vertelde ze over zichzelf. Maar dat bleef niet hangen als abstractie. Ze liet een foto zien van een bureau aan een raam tussen de bomen. Het was een foto van haar kamer in Soesterberg waar ze zich had teruggetrokken toen ze achtentwintig was. Ze had naar Wenen gekund om iets bijzonders te doen aan de universiteit aldaar. Maar ze had behoefte aan ruimte omdat ze erg zoekende was in die periode. Door dit persoonlijk voorbeeld droeg ze een geloofwaardige, alternatieve nieuwe ruimte aan. De foto van het bureautje wekte bij mij zowel een verlangen als een gevoel van eenzaamheid op. Bovendien liet ze een schaal zien met breuken erin en vertelde ze over een Japanse kunstvorm waarin wordt gesteld dat als iets gebroken is het mooier is. Dat raakte sommige deelnemers zichtbaar. Een buitenlandse student stelde de vraag of gelukkig zijn altijd het doel moet zijn. En vertelde dat hij dat niet persé was: gelukkig. 'Misschien ben ik wel het gelukkigst als ik besluit dat ik eigenlijk altijd een beetje ongelukkig ben'. Hij legde nogal wat op tafel en was duidelijk op zoek naar gesprek. Rachelle ging daar even op in maar werd door de organisatie afgekapd omdat we naar de volgende spreker moesten. Ik vond het pijnlijk omdat hier daadwerkelijk iets belangrijks gebeurde. En tijdnood hadden we niet want uiteindelijk waren we een half uur te vroeg klaar. En zo stelde een andere student later ook aan een andere spreker een vraag die te maken had met haar diepere beweegredenen. Haar vraag werd onvoldoende gehoord en werd met een praktische tip op het verkeerde niveau afgedaan. Van de begeleiding op die avond was Rachelle de enige die het systeem waarvan we deel uitmaken durfde te bevragen en ook andere perspectieven en een nieuwe ruimte aanraakte. Zij sprak over innerlijke vrijheid en verlies van betekenis. Mij werd duidelijk dat de rol van de begeleider, voorganger cruciaal is voor het openen en bewaken van een tegenruimte.

De voorganger is sensitief voor de tekenen des tijds, voor de thema's die aan de kaak gesteld kunnen worden en waar tegenplekken ontstaan of kunnen ontstaan:

Het thema burn-out is duidelijk aan de orde in de maatschappij. Maar de vraag die ook gesteld zou moeten worden op een tegenplek is: zijn de mensen die als gevolg van burn-outs uitvallen 'ziek' en 'zwak' en 'te weinig weerbaar' of is de maatschappij en de systemen waar wij deel van uitmaken in z'n geheel ongezond? Ik ervoer op deze avond de urgentie voor een theoloog/filosoof die in staat is en het ook aandurft om grotere, dieperliggende thema's aan te snijden. Hannah Arendt schreef over de neiging van de moderne mens (en de hulpverleners, coaches en psychologen die mensen ondersteunen) zich aan te passen aan de woestijncondities en zich er uiteindelijk thuis te gaan voelen in plaats van het zoeken naar oases in de woestijn. Passen we ons aan aan de woestijncondities? Of durven we de systemen te bevragen en elkaar weerbaar te helpen maken? Rachelle was de enige die suggereerde dat we op zoek moeten naar onze bronnen van waaruit we leven en dat mensen lijden als ze te weinig erkenning krijgen. Tijdens volgende oefeningen van de begeleiders moesten we werken aan ons geluk, 'we make our own magic'. Ik voelde mij toen plaatsvervangend eenzaam toen ik zo rondkeek. Misschien was het wel mijn eigen eenzaamheid die overheerste.

Een tegenplek biedt ruimte om het eigen resonantievermogen, de eigen weerbaarheid en onderscheidingsvermogen te vergroten:

De avond bestond grotendeels uit tips van ervaringsdeskundigen en van een life coach. Hierin werd ik als deelnemer geholpen met trucjes en (op zich verstandige) adviezen om beter bestand te zijn tegen de drukte en in balans te blijven. Maar verder dan symptoombestrijding kwam de avond niet. Het doet me denken aan Rosa die schrijft over quick fixes, over allerlei methodieken om de versnelling weer aan te kunnen. Ook moet ik denken aan hoe Arendt schrijft dat de mens zich steeds beter aan de woestijncondities leert aanpassen. Totdat de woestijn als thuis voelt. De kritische vragen die werden gesteld, het diepere gesprek dat onder de oppervlakte lag werd onvoldoende gehoord of te snel afgekapt. Wel sprak ik een aantal studenten die vaker naar bijeenkomsten van TINT komen en zich dus wel daar thuis beginnen te voelen en zich aangetrokken voelen door deze bijeenkomsten. Een aantal mensen groette elkaar bij naam en leek hier iets van vriendschap te ervaren.

4.4 Conclusie mogelijke bouwstenen tegenplekken naar aanleiding van de observaties in Naarden-Bussum en Eindhoven in combinatie met het literatuuronderzoek:

De participerende observaties tijdens zowel de Adempauze bijeenkomsten in Naarden-Bussum als die van Under pressure in Eindhoven hadden als doel om in de praktijk te beoordelen welke bouwstenen reeds aanwezig zijn voor het ontwikkelen van betekenisvolle tegenplekken, hoe die hun uitwerking hebben op de vernieuwingsplekken of op andere plekken en aan welke bouwstenen gewerkt kan worden.

Naar aanleiding van de drie observatiemomenten wil ik graag de volgende zaken uitlichten:

Een tegenplek biedt een sterk kader en vormt een breuk in de tijd:

Er is een sterk afgebakend kader nodig opdat mensen zich uitgenodigd voelen in een andere ruimte dan de dagelijkse. Op deze andere plaats kunnen mensen uit de versnelde klok- en agendatijd stappen en zich opnieuw tot zichzelf, elkaar en de wereld verhouden.

Als er een duidelijk kader wordt geboden kunnen mensen zich makkelijker oriënteren en veilig weten. Zodra men weet waar hij aan toe is, hoeft men zich niet onnodig onzeker te voelen en voelt men zich eerder vrij om van zichzelf te delen. Om dit kader te kunnen scheppen is er op het praktische niveau goede organisatie en duidelijke communicatie nodig. Maar ook zijn er rituelen en afspraken nodig die mensen helpen om zich te kunnen oriënteren, opdat het überhaupt mogelijk is om in een andere tijds en ruimtebeleving te komen. In Eindhoven was de gehele bijeenkomst onvoldoende duidelijk gekaderd en in Naarden-Bussum had ik een aantal zaken duidelijker moeten afbakenen en aangeven en had ik zodoende op een aantal punten onzekerheid en vragen kunnen voorkomen.

Een tegenplek is veilig:

Veiligheid is een belangrijk onderwerp. Zowel in de interactie tussen de deelnemers als in de context van invloeden van buitenaf: de aanwezigheid van internet en een fotograaf in Eindhoven bijvoorbeeld ter plekke. Maar ook in de voorbereiding moet de vraag gesteld worden: hoe kan de veiligheid en intimiteit van een tegenplek bewaakt worden terwijl er tegelijkertijd ook over gecommuniceerd moet worden opdat mensen de weg naar deze plek weten te vinden?

In Naarden-Bussum is sprake van een vrij homogeen gezelschap waardoor veiligheid een spannend thema is. Als iedereen op elkaar lijkt dan lijkt het veilig maar is het misschien juist veel onveiliger dan je zou ver-

moeden. In Eindhoven was het gezelschap pluriformer en leek er op het eerste gezicht een vrij grote openheid te zijn. Het bleek vervolgens toch nog een uitdaging voor de voorgangers in Eindhoven om ter plekke de sfeer van veiligheid te bevestigen en de gespreksruimte meer te openen.

Een tegenplek moet uitnodigen tot deelname en betrokkenheid:

Ruimte maken in het programma en mensen uitnodigen deel te nemen betekent nog niet dat mensen zich voldoende uitgenodigd voelen en veilig weten om daadwerkelijk tevoorschijn te komen. Vragen als: 'zijn er nog vragen' of 'wie herkent dit?', blijken te algemeen en niet openend genoeg. In Eindhoven werd er geen aandacht besteed aan mijn persoonlijke aanwezigheid, waardoor ik mij niet erg welkom voelde. Er moet persoonlijke aandacht besteed worden aan de deelnemers opdat ze zich uitgenodigd weten om in hun eigen tempo en op hun eigen manier tevoorschijn te komen. In Naarden-Bussum was de eerste bijeenkomst meer uitnodigend dan de tweede. Dit had mijns inziens te maken met het directer en laagdrempeliger spreken en acteren van de spreker en met de wisselwerking tussen spreker en moderator. Veilig maken en het inoefenen van een ruimte waarin mensen gaan deelnemen en zich betrokken voelen kost tijd. De rol van de begeleiding is hierin cruciaal.

Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit en ook voor vrijmoedig spreken:

Om vrijmoedig te kunnen spreken moet er een duidelijk kader zijn en moet men zich veilig weten. Ook de voorganger moet zich voldoende veilig voelen om vrijmoedig te spreken. Wanneer de voorganger een veilig kader representeert waarin hij/zij zelf ook vrijmoedig kan spreken voelen anderen zich op hun beurt eerder uitgenodigd om hun waarheid te vertolken. Ook hangt het samen met de rol van de voorganger die de daartoe benodigde interventies pleegt, waarover verderop meer.

In Naarden-Bussum is het doorbreken van de ogenschijnlijke homogene samenstelling van aanwezigen een uitdaging en in Eindhoven bleek de reeds aanwezige pluraliteit te weinig benut.

Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit en heeft als plek een flexibel karakter:

Op een tegenplek wordt er geëxperimenteerd met nieuwe mogelijkheden en kunnen mensen steeds weer opnieuw beginnen. Bovendien kan de tegenplek zelf een flexibele plek zijn en zich bij andere plaatsen aansluiten. In Eindhoven lijkt er meer vanzelfsprekende ruimte voor creativiteit dan in Naarden-Bussum wat te maken heeft ook met de omgeving van studenten, technische studies, nieuwe ontwikkelingen en veel aandacht voor design. In Naarden-Bussum moet gezocht worden naar nieuwe creatieve ruimte. Vernieuwingspredikant Rachelle had zich als vernieuwingspredikant aangesloten bij dit reeds bestaande initiatief van TINT, waarmee ze het bestaande initiatief tot een mogelijke tegenplek maakte en gebruikte in haar verhaal creativiteit en beelden om belevingsruimte bij anderen te openen.

Op een tegenplek worden oerverhalen, gebaren, beelden en rituelen verbonden of in gesprek gebracht met eigentijdse verhalen, beelden en muziek:

Op een tegenplek zijn oertaal, verhalen en beelden uit de christelijke en andere levensbeschouwelijke tradities en muziek van belang opdat er op een ander gezamenlijk niveau ruimte geopend wordt om elkaar op een existentieel niveau te kunnen ontmoeten; dat wil zeggen een andere ruimte dan de praktische, hori-

zontale, door agenda's en kloktijd beheerste tijd. Dit gaat om een andere ruimte waarin we elkaar en onszelf op een ander wezenlijker niveau kunnen ontmoeten. Om daar te komen kunnen verhalen, beelden en muziek worden ingezet. Zowel tijdens Adempauze als tijdens Under pressure bleken verhalen en metaforen goed te werken en een andere, verdiepende laag in de bijeenkomst te brengen. Uit de observatie bleek dat mensen zich laafden aan samenzang en dat zang ook een andere ruimte opende.

Cruciale rol van voorgangers:

Mij werd het tijdens en naar aanleiding van de observaties duidelijk dat een tegenplek valt of staat met een sterke leiding. De rol van de voorganger als plekbewaarder en -bewaker is cruciaal:

De voorganger heeft mijns inziens vier rollen op een tegenplek:

De voorganger als kritische trendwatcher:

De voorganger is in staat om de tekenen des tijds te lezen en om de onderliggende noden en vragen die er leven te benoemen. De voorganger probeert de achterkant van trends en hypes te analyseren en ontregelende praktijken te signaleren en te analyseren. De voorganger moet zich afvragen: Wat speelt hier nu werkelijk? Hoe zorg ik hier voor een oase in plaats van dat ik mensen help zich nog verder aan woestijncondities aan te passen? Waar is menselijkheid in het geding? In Eindhoven bleef de begeleiding te veel op het praktische niveau van tips tegen stress en een burn-out en werd er alleen door Rachelle kritische vragen gesteld ten aanzien van hoe we (samen)leven. Bovendien werden de kritische opmerkingen van een van de deelnemers onvoldoende gehoord en werd er niet op doorgevraagd. In Naarden-Bussum is het belangrijk om urgente, vaak latente, thema's te agenderen en om een gespreksruimte te openen waar in het dagelijks leven nauwelijks ruimte voor is.

De voorganger als bewaker:

De voorganger zorgt voor de afbakening, veiligheid en herkenbaarheid van de plek, zowel in de organisatie als op het niveau van rituelen en interactie op de plek zelf.

De voorganger als vroedvrouw:

De voorganger moet in staat zijn om zaken goed aan te voelen en goed te luisteren. Ook moet de voorganger een ruimte scheppen waarin mensen durven vrijmoedig te spreken en hun eigen waarheid te vertolken. De voorganger is als het ware een vroedvrouw die uitlokt dat de bijeenkomst van een belevenis toegroeit naar een geleefde ervaring. Dat betekent dat de voorganger zelf ook moed moet hebben en overtuigd moet zijn dat deze ruimte van het delen van geleefde ervaringen belangrijk is. Bij Adempauze 1 opende de gespreksleider in samenspel met de spreker een vrijmoedige en veilige gespreksruimte. Bij Adempauze 2 was het spreken te mooi, esthetisch verwoord en te weinig dichtbij. Op een persoonlijke noot: Ik merk dat hoe meer ik durf en werk vanuit overtuiging hoe meer ruimte ik open en hoe meer andere mensen zich ook durven openen. De voorganger moet ook interventies durven plegen waar nodig en is ook in staat kritisch op zichzelf en de eigen rol te reflecteren (of daar hulp bij te vragen).

De voorganger als fakkeldrager en lichtbrenger:

De voorganger probeert nieuwe perspectieven te openen en andere lagen aan te boren. Aan de hand van taal, verbeelding en muziek. Rachelle en ik hebben dat beiden gedaan op 'onze' respectievelijke bijeenkomsten. Ook werd er door studenten van EntertheNow gewerkt met beelden en verhalen waardoor we als groep vanzelf in een andere tijdsbeleving belandde.

Een tegenplek helpt mensen werken aan het eigen resonantievermogen:

Er moet nagedacht worden over continuïteit op de tegenplek, die bestaat uit bijeenkomsten die met elkaar samenhangen en ook herkenbaar zijn waardoor mensen weten waar ze aan toe zijn en ook behoefte hebben om die ruimte weer op te zoeken. Alleen losse events beklijven te weinig en zijn te weinig relationeel van karakter. Een herkenbare plek met een duidelijk kader is belangrijk opdat mensen zich deze tegenruimte eigen leren maken en de ruimte gaan bewaren met elkaar. In Eindhoven zouden ze aan een herkenbare formule kunnen werken en in Naarden-Bussum zijn de thematische bijeenkomsten van Adempauze nog te 'los'. Er is nog te weinig focus en daardoor mist het als concept urgentie.

Inoefenen van de ruimte:

Mij wordt het naar aanleiding van de observaties steeds duidelijker dat de resonantieruimte ingekaderd en aangeboden moet worden en moet groeien, dat het inge oefend kan worden als een innerlijke resonantieruimte bij mensen zelf. Werken aan resonantie en aan contemplatieve ruimte helpt mensen om opnieuw aan hun beschikbaarheid te werken voor de wereld. Opdat ze de ruimte krijgen om onderscheid te maken tussen wat gezond en ongezond gedrag is en daartoe hun eigen fundament en weerbaarheid leren verstevigen. Als de ruimte resonantie ruimte wordt, contemplatieve ruimte, waarin mensen zelf dichterbij hun eigen 'centre of stillness' komen, dan kunnen mensen aan hun weerbaarheid en beschikbaarheid werken wat dan vanzelf uitnodigt om tevoorschijn te komen, kleur te bekennen en aan nieuwe dingen te beginnen.

Tweetrapsmodel:

Door het scheppen, kaderen en bewaken van de resonantieruimte nodigt de voorganger mensen uit. Pas als mensen de ruimte leren kennen en vertrouwen zal er een grotere betrokkenheid ontstaan en komt er meer ruimte voor creativiteit. Het is mijns inziens van belang dat mensen zich de ruimte van tegenplekken gaan toe-eigenen en zelf ook eigenaar worden van de ruimte. Vandaar uit kan nieuwe creativiteit ontstaan. Op die manier kunnen mensen zelf ook die tegenruimte gaan belichamen en met elkaar aansluiten bij andere initiatieven, of op plekken die in het licht gezet moeten worden. Maar dat is stap twee.

De ruimte moet eerst geschapen en bewaakt worden en vervolgens kan het toegeëigend worden door mensen zelf. Van daaruit kan de grotere betrokkenheid zorgen voor nieuwe creativiteit en flexibiliteit.

Hoofdstuk 5 Conclusie

5.1 Conclusie

De oorspronkelijke vraagstelling van deze scriptie luidde:

Hoe kunnen de begrippen heterotopie (tegenplek) van de Franse filosoof Foucault en oase van de Duits-Amerikaanse filosoof Arendt, met behulp van plaats- en tijdbegrippen in het werk van Rosa, Hermsen,

Borgman en Lawrence dusdanig geoperationaliseerd worden dat ze bij kunnen dragen aan een theoretisch fundament voor het ontwikkelen van duurzame en betekenisvolle tegenplekken in onze huidige samenleving, en wat kunnen de Remonstranten in de context van hun vernieuwingsplekken hiervan meenemen en leren ?

Om tot beantwoording van deze onderzoeksvraag te komen heb ik de onderzoeksvraag in drie deelvragen opgesplitst. Per deelvraag deel ik hieronder mijn conclusies:

I Hoe omschreef en concretiseerde Foucault zijn idee van heterotopie, welke kenmerken werkte hij daartoe nader uit? Hoe omschreef Arendt oasen en waarin zag zij het belang en de urgentie ervan?

De belangrijkste kenmerken van tegenplekken die ik uit het werk van Foucault destilleerde voor mijn onderzoek zijn:

In iedere cultuur, zo ook in de onze, is er behoefte aan ruimtes die wel in verbinding staan met andere ruimtes maar op een andere manier omdat ze de gangbare plaatsen een spiegel voorhouden en kritisch bevragen. Deze tegenplekken ontstaan als reactie op wat er in de samenleving naar de marge gedrukt is en gehoord moet worden. Tegenplekken brengen breuken in de tijd met zich mee en zijn gekaderd; opdat ze toegankelijk zijn en geïsoleerd.

In haar waarschuwing voor de verwoestiging van de maatschappij ziet Arendt de urgentie van oasen waarin mensen handelend en sprekend aan elkaar tevoorschijn kunnen komen en waarin nieuwe mogelijkheden geboren kunnen worden. Zonder oasen in de woestijn verworden mensen tot puur biologische en functionele wezens die slechts denken en voelen in termen van noodzaak of nut. De belangrijkste kenmerken van oases die ik uit het werk van Arendt meenam voor mijn onderzoek zijn:

Oasen worden tot stand gebracht en onderhouden door menselijk handelen, door activiteiten zonder direct nut. In de oase kunnen we handelend en sprekend aan elkaar tevoorschijn komen: zoals wij zijn, in onze menselijkheid gelijk maar uniek in onze verschillen. Al sprekend en handelend komen we aan elkaar tevoorschijn en kunnen we een nieuw begin maken. Het nieuwe begin vloeit daarbij niet rechtstreeks of onvermijdelijk voort uit dat wat voorafgaat; net als bij de tegenplekken van Foucault brengen oasen een breuk in de tijd met zich mee.

II Hoe denken huidige denkers als socioloog Rosa, filosoof Hermsen en theologen Borgman en Lawrence over het belang van plaats, ruimte en tijd in de maatschappij en hoe is hun denken te relateren aan het gedachtegoed van Foucault over tegenplekken en van Arendt over oases? Welke concrete bouwstenen reiken deze denkers voor mogelijke tegenplekken aan?

De Duitse socioloog Rosa schrijft over de versnelling in en van onze samenleving en hoe mensen van zichzelf vervreemd dreigen te raken. Mensen raken vervreemd van zichzelf en kunnen de tijd en ruimte niet meer tot de hunne maken. Tegenover de versnelling en vervreemding stelt hij resonantie. Als we resonantie ervaren, dan kunnen we ons de tijd weer toe-eigenen en worden we er minder door geleefd. We staan dan opnieuw als subject in relatie tot de wereld en worden antwoordende mensen. Rosa haalt filosoof Benjamin aan als hij het belang van ervaringen onderstreept in plaats van belevenissen. Belevenissen zijn eenmalig en worden geconsumeerd terwijl geleefde ervaringen ons raken en ons veranderen kunnen. Ervaringen hebben een relationeel karakter en nodigen ons uit om van onszelf te delen.

Filosoof Hermsen schrijft over het belang van een andere tijdsbeleving waarin we uit onze door agenda's

en techniek bezette levens worden gehaald opdat we in staat zijn om fundamenteel en kritisch te reflecteren over onze verhouding tot onszelf en tot de wereld waarin wij leven. Hermsen pleit voor breuken in de tijd waarin vrijmoedig gesproken kan worden en mensen de mogelijkheid krijgen om aan elkaar te verschijnen en opnieuw te beginnen.

Theoloog Borgman benadrukt het belang van contemplatie en plaats als tegenwicht tegen ons willen 'maken' en beheersen van een voor ons onoverzichtelijke en onbeheersbare wereld. We moeten volgens Borgman sensitiviteit ontwikkelen voor de tekenen des tijds en durven aansluiten bij wat en wie bevrijding zoekt. Borgman pleit voor het belang van plaats haalt Foucault aan wanneer hij schrijft over het belang van tegenplekken en spreekt over God die zich in de plaatsbepaling openbaart: als een waar-identiteit in plaats van een wie- of een wat-identiteit. Borgman ziet een cruciale rol voor theologen: zij moeten kunnen aanvoelen wat er leeft en wat en wie er in de verdrukking is en gehoord moet worden en geloof, geduld en hoop houden om tegenplekken te doen ontstaan.

Theoloog Lawrence schrijft over contextueel Bijbellezen als relationele en plaatsmakende activiteit in een maatschappij waarin we steeds meer vervreemd raken van een gevoel van plaats. Beide theologen onderstrepen het belang van het ontwikkelen van sensitiviteit voor verhalen die verteld moeten worden en een plaats moeten krijgen. Zij zien beiden als opdracht voor de theologie en de kerken om niet naar binnen te keren om zichzelf te behouden maar om in plaats daarvan urgente, hedendaagse verhalen op te delven en tot spreken te laten komen.

De kenmerken van Foucault en Arendt van tegenplekken en oases heb ik aangevuld en uitgediept met ruimte en tijdsbegrippen van deze vier denkers. Op basis hiervan heb ik de volgende mogelijke bouwstenen gestipuleerd voor het ontwikkelen van betekenisvolle tegenplekken:

- A. Een tegenplek waarborgt een breuk in de tijd en wordt duidelijk afgebakend.*
- B. Een tegenplek is veilig*
- C. Een tegenplek nodigt uit tot toe-eigening: deelname en betrokkenheid:*
- D. Een tegenplek biedt ruimte voor pluraliteit, voor ieders eerlijke en unieke inbreng en ook voor vrijmoedigheid, het durven je eigen waarheid te spreken en te zoeken naar de 'juiste morele maat'⁷⁶*
- E. Een tegenplek biedt ruimte voor creativiteit en kan als plek een flexibel karakter hebben*
- F. Op een tegenplek worden oerverhalen (bijbelverhalen maar ook verhalen uit andere tradities of poëzie), -beelden, gebaren en rituelen verbonden met eigentijdse verhalen. Opdat de eigentijdse verhalen op stem komen en in een ander licht kunnen worden beleefd*
- G. Voor deze plekken zijn ook initiators, vormgevers en bewakers nodig die vrijmoedig durven spreken, de tekenen des tijds aanvoelen en zelf blijven werken aan hun eigen spirituele bron*
- H. Een tegenplek biedt ruimte om het eigen resonantievermogen, de eigen weerbaarheid te vergroten*

---

⁷⁶ Joke Hermsen, Kairos, Een nieuwe bevlogenheid, Arbeiderspers, 2014, blz 29

III Zouden de vernieuwingsplekken van de Remonstranten als tegenplekken ontwikkeld kunnen worden? En zo ja, welke bouwstenen zijn mogelijk reeds aanwezig en welke kunnen ontwikkeld worden?

Om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden heb ik op twee van de Remonstrantse vernieuwingsplekken observaties uitgevoerd. De conclusies uit de geraadpleegde literatuur heb ik vervolgens gecombineerd met dit praktijkonderzoek. Allereerst zal ik de conclusies als gevolg van de praktijkobservaties hieronder samenvatten en vervolgens zal ik aanbevelingen doen voor verdere ontwikkeling van en onderzoek naar mogelijks bouwstenen voor tegenplekken bij de Remonstranten.

Naar aanleiding van het praktijkonderzoek kan ik concluderen dat de vernieuwingsplekken van de Remonstranten zouden kunnen uitgroeien tot tegenplekken wanneer aan de volgende zaken aandacht besteed en gewerkt wordt:

Een tegenplek moet duidelijk gekaderd worden:

De onzekerheid die kan ontstaan door onduidelijke afbakening van tijd en ruimte moet verkleind worden opdat deelnemers zich makkelijk kunnen oriënteren en tot rust kunnen komen. Er moet goed nagedacht worden over de afbakening van de bijeenkomst, zowel organisatorisch en communicatief in de voorbereiding als tijdens de bijeenkomst: welke taal, rituelen en beelden worden er gebruikt. Als een bijeenkomst duidelijk gekaderd wordt dan kunnen mensen zich snel oriënteren en wordt een bijeenkomst toegankelijk. Mensen kunnen ze zich zodoende openen voor een andere beleving van tijd en ruimte en zich dan ook afsluiten voor de door agenda's en klok beheerste tijd.

Veiligheid is een belangrijk thema:

Er moet nagedacht worden over de aanwezigheid van telefoons en dus over de rol en aanwezigheid van het internet en social media zowel in de aankondiging als ten tijde van bijeenkomsten, ook wanneer er foto's worden gemaakt. Een gevoel van veiligheid kun je niet direct afdwingen. Wel kun je gaandeweg aan een veilige sfeer werken door zowel na te denken over de samenstelling van de groepen en wat dat over veiligheid zegt als goed nadenken over de afspraken die je gezamenlijk als groep maakt. Het gevoel van veiligheid hangt samen met het bovenstaande punt, met het kader dat je biedt. Een tegenplek moet veilig zijn, en tegelijkertijd moet het gevoel van veiligheid kunnen groeien. De rol en interventies van de voorganger zijn hierin essentieel.

Een tegenplek moet uitnodigen tot deelname en participatie:

Er moet meer ingezet worden op geleefde ervaringen in plaats van alleen op belevenissen. Opdat de tegenplek van mensen zelf wordt in plaats van een plaats waar ze af en toe, ad-hoc aanschuiven om iets te beleven en te consumeren. Wanneer mensen worden uitgenodigd om te participeren met vragen zoals bijvoorbeeld: 'zijn er nog vragen, of wie herkent dit?' blijkt dit niet genoeg. Over deelname en participatie moet verder nagedacht worden. Gevoel van veiligheid van belang maar ook de ervaren persoonlijke aandacht, de groepsgrootte en de manier waarop en de context waarin mensen worden uitgenodigd om mee te doen.

Een tegenplek moet ruimte bieden voor onze pluraliteit en unieke waarheden, voor onze verschillen:

Per locatie zal de samenstelling van de groep meer of minder homogeen zijn. Daar kan over nagedacht en aan gewerkt worden. Maar ook in een ogenschijnlijk homogeenere groep kan de sfeer die geschapen wordt bijdragen aan een sfeer waarin mensen wel of niet vrijmoedig hun eigen unieke waarheid te vertolken, ook

al lijken ze aan de buitenkant op het eerste gezicht veel op elkaar.

Een tegenplek moet creativiteit uitlokken en kan als plaats flexibel ingezet worden:

Per locatie zal er ruimte zijn voor creativiteit die bij de couleur locale past. Maar ook dit punt hangt samen met een gevoel van veiligheid en met een duidelijk kader. Wanneer mensen zich veilig weten zullen ze ook meer van zichzelf delen en gezamenlijk durven nieuwe mogelijkheden te openen en te ontdekken. Ook kan er nagedacht worden over de plaats van een tegenplek en men zal zich moeten afvragen: bij welke plaatsen kan er aangesloten worden of zou een tegenplek kunnen ontstaan?

Op een tegenplek zijn oertaal, verhalen, gebaren, beelden, samenzang en rituelen essentieel om een andere tijd en ruimte te openen:

De eigentijdse verhalen krijgen door het gebruik van oeroude verhalen, beelden en rituelen een andere bedding waardoor mensen uitgenodigd worden elkaar en zichzelf op een ander niveau te ontmoeten. Er moet ook nagedacht worden over de rol van eigentijdse muziek en de kracht van samenzang.

De verschillende rollen en het leiderschap van voorgangers op een tegenplek is cruciaal:

Naar aanleiding van het literatuuronderzoek en de praktijkobservaties heb ik verschillende rollen van de voorganger gededuceerd, te weten: 1) De voorganger is een kritische trendwatcher die aanvoelt welke thema's urgent zijn en plaats moeten krijgen. 2) De voorganger is een bewaker van een herkenbare en veilige ruimte waarin mensen ze zich makkelijk kunnen oriënteren en tevoorschijn durven komen. 3) De voorganger is een vroedvrouw die vertolken kan wat mensen ervaren, interventies pleegt en mensen uitlokt meer van hun unieke zelf te laten zien. 4) De voorganger is fakkeldrager en lichtbrenger en reikt andere perspectieven aan. En tot slot moet gesignaleerd worden dat de voorganger aandacht moet besteden aan de eigen geestelijke weerbaarheid en spirituele bronnen opdat de voorganger moed en geloof houdt in het belang van het opbouwen en onderhouden van tegenplekken en oases.

Een tegenplek kan mensen helpen om het eigen resonantievermogen te vergroten:

Een herkenbare plek met een duidelijk kader is belangrijk opdat mensen zich deze tegenruimte eigen leren maken en de ruimte leren bewaren met elkaar. Opdat mensen een relatie gaan voelen met deze tegenplek; opdat ze zich deze andere plaats gaan toe-eigenen en zich thuis gaan voelen. Resonantieruimte moet ingekaderd en aangeboden worden maar heeft ook tijd nodig om te groeien. Vanouds her zijn kerken en andere religieuze gebouwen plekken waar mensen naar toe gingen om te resoneren met het leven en hun plaats in de wereld. Anno 2019 weten jongere generaties de weg naar de kerk nauwelijks meer te vinden maar toch kunnen mijns inziens juist religieuze gemeenschappen vanuit hun materiële (gebouwen) en immateriële (taal, verhalen, metaforen, muziek, rituelen) overgeleverde traditie een rol spelen in het ontwikkelen en bieden van voor mensen relevante en duurzame tegenplekken.

5.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek bij de Remonstranten naar tegenplekken:

Mijns inziens kunnen de Remonstranten voortrekkers zijn in het denken en ontwerpen van tegenplekken als ze onder andere aan de volgende zaken aandacht besteden en wellicht extra onderzoek uitzetten:

- Op een tegenplek is de rol van voorgangers cruciaal concludeerde ik. Het is daarbij van belang dat de Remonstranten nadenken over het type voorganger dat hiervoor nodig is en welke competenties en talenten daarvoor nodig zijn.⁷⁷
- Een van de mogelijke bouwstenen voor een tegenplek die ik gestipuleerd heb is veiligheid. Veiligheid is mijns inziens een belangrijk thema in de context van de polariserende en onveilige sfeer op social media en in de maatschappij. Men moet zich op een tegenplek veilig genoeg weten om vrijmoedig te kunnen spreken. Tegelijkertijd wees Arendt, en in haar kielzog, Hermsen op het belang van pluraliteit en aan elkaar tevoorschijn komen in elkaars verschillen. Het moet niet zo zijn dat de veiligheid ten koste gaat van de pluraliteit; dat het bewaken van een sfeer van kwetsbaarheid onverdraagzaamheid in de hand werkt en we ons slechts oefenen in weerloosheid. Een tegenplek moet geen homogene 'bubbel' worden waarin we niet werkelijk aan elkaar tevoorschijn kunnen komen uit angst om een afwijkende mening te hebben of om elkaar te bevragen. Waar we niet meer vrijmoedig durven spreken. Het zou interessant zijn om verder na te denken over deze gespreksruimte waarin we aan elkaar tevoorschijn kunnen komen én elkaar en onszelf kunnen bevragen. En plek waarin zowel de gezamenlijke kwetsbaarheid als weerbaarheid ingeoefend kan worden. Waarin mensen zowel de gelegenheid krijgen om aan hun fundament, ankerpunten en zielenrust te werken als gestimuleerd te worden om zichzelf te vernieuwen, om aan elkaar te veranderen en creatief te worden en te blijven. Er kan in dit kader bovendien ook nagedacht worden over de samenstelling van groepen en de voor- en nadelen van meer of minder homogeniteit.
- In het verlengde van het snijvlak tussen de onderwerpen kwetsbaarheid en daaraan gekoppeld het gevoel van veiligheid en tegelijkertijd ook ruimte voor vrijmoedig spreken, pluraliteit en creativiteit is het des te belangrijker dat een tegenplek goed wordt gekaderd. Daartoe zijn duidelijke afspraken en omgangsregels van belang maar ook taal en rituelen om een herkenbaar en verdiepend kader te kunnen bieden. Als mensen zich op hun gemak voelen kunnen ze zich makkelijker openen en zullen er ook nieuwe mogelijkheden en onderlinge creativiteit kunnen ontstaan.
- In deze scriptie stipuleerde ik het belang van gezamenlijke taal, muziek en rituelen. Maar juist dit aspect is een uitdaging anno 2019 omdat we juist die gezamenlijke taal en rituelen ontberen en er ook geen taal en muziek is waar we zomaar op terug kunnen vallen zonder het te hertalen naar deze tijd. Er kan aan het ontwikkelen van gezamenlijke taal, muziek en rituelen gewerkt worden op de vernieuwingsplekken en vanuit het seminarie. Hier kan een stap gemaakt worden richting nieuwe creativiteit. Er is behoefte aan een hedendaagse taal voor de ziel die het existentiële, spirituele en religieuze uitdrukt en muziek die helpt om deze laag te openen. Er wordt tegenwoordig nauwelijks meer samen gezongen. Zoals Oosterhuis c.s. in de jaren zeventig van de vorige eeuw werkte aan een nieuwe liturgische taal en muziek is het wellicht anno 2019 opnieuw aan de orde.

---

⁷⁷ Christa Anbeek heeft hiertoe in mijn ogen een relevante aanzet gegeven. Zie bijlage.

Deze taal moet geworteld zijn in de eeuwenoude christelijke traditie maar in gesprek zijn met spiritualiteit vanuit andere tradities en eigentijdse maar ook oudere muziek. Mij dunkt dat er meer en intensiever contact gezocht moet worden met muzikanten.

- Als belangrijk kenmerk voor een mogelijke tegenplek concludeerde ik dat mensen zich die plekken zelf ook gaan toe-eigenen. In zijn pleidooi voor resonantie schreef Rosa over het belang van geleefde ervaringen versie belevenissen.⁷⁸ De Remonstranten bevinden zich midden in een cultuur waarin mensen al veel aan kwaliteit wordt aangeboden en er voornamelijk wordt ingezet op events. Als tegenwicht daartegen kan er gewerkt worden aan meer betrokkenheid in en met kleinere groepen. We denken tegenwoordig graag in aantallen en schaal maar de betrokkenheid van mensen blijft ad-hoc en beklijft daardoor meestal niet. In Naarden-Bussum komen er veel mensen op de Koningslezingen af. Dat zou een vertrekpunt kunnen zijn om mensen uit te nodigen voor kleinschaliger ontmoetingen waarbij ze niet alleen iets komen halen maar ook iets van zichzelf komen brengen en delen.
- Gezamenlijk Bijbellezen kan ingezet worden als nieuwe plaatsmakende activiteit. Via de verhalen als kapstok kan er plaats gemaakt worden voor de eigen levensverhalen en -vragen en kan er zodoende nieuwe, gezamenlijke ontmoetings- en resonantieruimte geopend en geboden worden. Hierbij is het van belang dat de voorganger de verschillende genoemde rollen in paragraaf 4.4 in de gaten houdt en dat de gespreksruimte ruimte biedt voor geleefde ervaringen en niet blijft hangen op het belevenisniveau; in dit geval van zenden en consumeren waarbij de voorganger zich voornamelijk opstelt als leraar en de deelnemers kennis komen halen.
- Op een tegenplek zou er naar balans gezocht kunnen worden tussen kleine, betrokken groepsgerichte activiteiten waardoor mensen zich de tegenplekken meer gaan toe-eigenen en grotere events om meer mensen te betrekken en de tegenplekken toegankelijk, flexibel en open te blijven houden.

Naast het reflecteren op de mogelijke bouwstenen voor tegenplekken en hoe de Remonstranten daaraan kunnen meewerken noem ik ter aanvulling hieronder nog een aantal aanvullende en bredere gedachten die mijns inziens van belang zouden kunnen zijn voor de Remonstranten in het kader van het ontwikkelen van betekenisvolle en duurzame tegenplekken:

- De vernieuwingspredikanten kunnen in lijn met het ontwikkelen van tegenplekken in de praktijk experimenteren aan de hand van de genoemde bouwstenen en jaarlijks met elkaar evalueren welke bouwstenen er nodig zijn en blijven voor het ontwikkelen en bestendigen van tegenplekken.

---

⁷⁸ Zie eerder in deze scriptie op bladzijde 12 waar verwezen wordt naar Rosa die de filosoof Walter Benjamin citeert. Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom, 2013, blz 108

- Het is van belang om de verhouding te onderzoeken tussen de nieuw te creëren plekken en dat wat er al is: het fysieke kerkgebouw. Je zou je kunnen afvragen of er landelijk een paar vaste tegenplekken kunnen komen en een aantal meer flexibele die zich makkelijker kunnen aansluiten bij andere plekken.
- Bovendien kan er nagedacht worden over de verhouding tussen de plek en de persoon. Er ligt mijns inziens een te grote last bij de persoon van de voorganger. Temeer omdat we leven in een persoonscultuur. Als de voorganger van de tegenplek zou wegvallen dan is de vraag wat er met de plek gebeurt. Bovendien wordt op deze tegenplekken een schaaap met meer de zeven poten gevraagd. Er zou gekeken kunnen worden naar het verstevigen van de persoon door het aanstellen van een team per plek met een portefeuille aan kwaliteiten inclusief een muzikant. Er kan ook een combinatie gezocht worden met een landelijk of regionaal team om gezamenlijk een programma uit te rollen. Dit programma kan dan uiteraard aan de couleur locale kunnen worden getoetst en op maat worden gemaakt waar nodig.
- Ook kan er gekeken worden naar het betrekken van de nieuwe 'losse' landelijke leden die via de landelijke campagne in 2014-2015 lid zijn geworden. Naast de initiële boekjes en post en de adRem die ze krijgen van de Remonstranten wordt deze groep naar mijn weten nergens actief bij betrokken terwijl zij wel aangegeven hebben interesse te hebben in het Remonstrantse gedachtegoed. Aan deze 'losse' landelijke leden wordt te weinig kader en plek geboden. Zo blijven ze losse leden en wordt hen niets geboden waar ze zich aan kunnen verbinden of wat ze zich kunnen toe-eigenen.

Tot slot: Theoloog Rikko Voorberg schrijft in een column in het Nederlands dagblad over een 'dolende kerk' en de 'dolende mens die weide probeert te vinden'. Een 'dolende kerk' zou mijns inziens tezamen met de 'dolende mens weide kunnen vinden' als ze in staat blijkt duurzame tegenplekken, oases te ontwikkelen die zowel 'rust voor de ziel' brengen als 'een plaats in de tijd en een functie in de wereld' bieden. Een tegenplek als ankerpunt, adempauze, horizon én uitzicht. Een tegenplek als tijdloos fundament en nieuw begin.

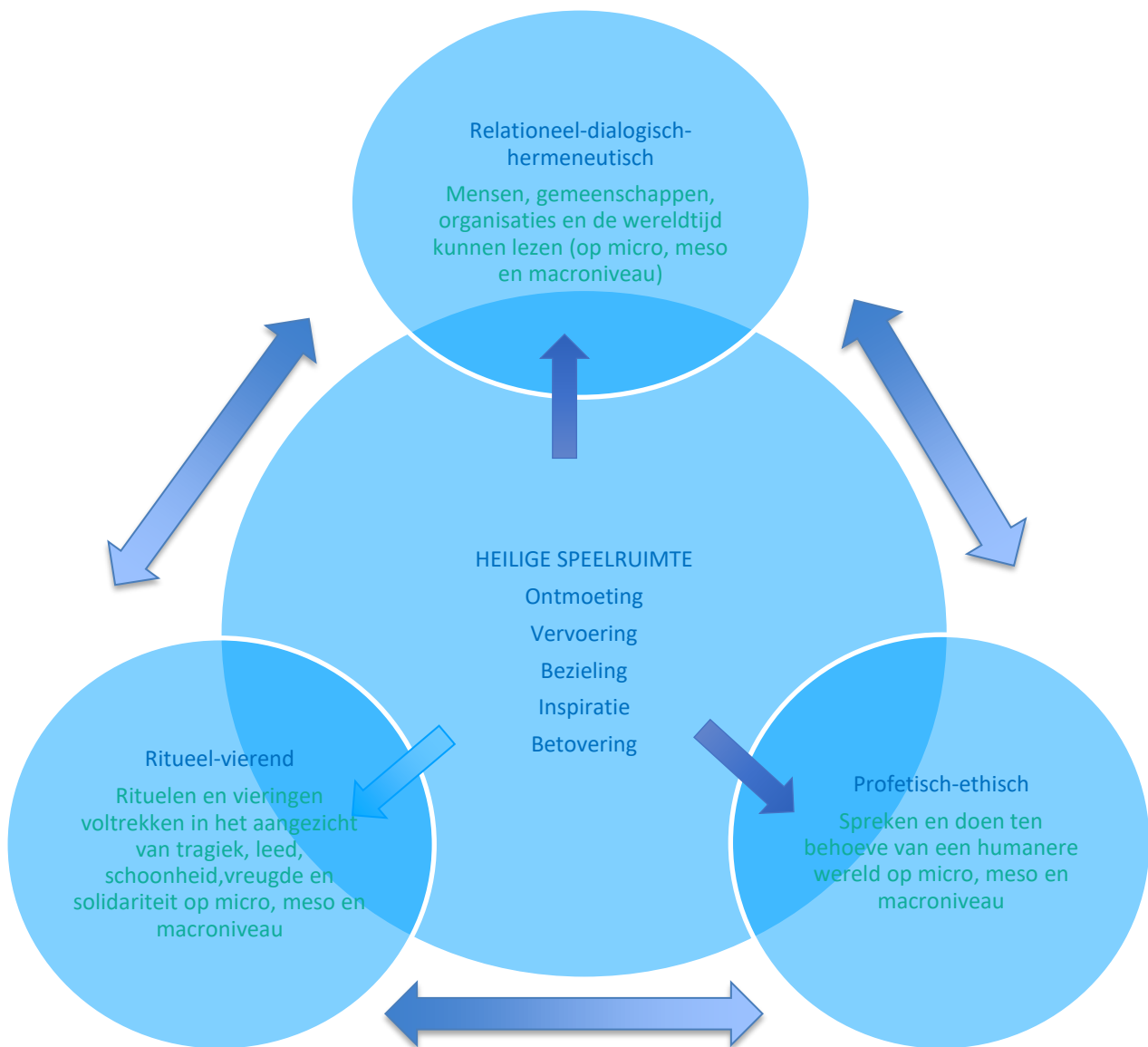
Literatuurlijst

- Hannah Arendt, *De menselijke conditie*, Boom Grote Klassieken, Amsterdam, 2009
- Christa Anbeek, *Voor Joseph en zijn broer, Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Ten Have, Utrecht, 2018
- Marc Augé, *Non-places, an introduction to supermodernity*, Verso, London, New York 1995
- Erik Borgman, *De plaats waar je staat is heilige grond, God als onderzoeksprogramma*, Boom, Amsterdam, 2008
- Erik Borgman, *Leven van wat komt, een katholiek uitzicht op de samenleving*, Meinema, Utrecht 2017

- Michel Foucault: Les Hétérotopies (Radio Feature, 1966)
- <https://culturalstudiesnow.blogspot.com/2011/05/michel-foucault-of-other-spaces.html>
- Michel Foucault, "Of Other Spaces, Heterotopias.", Translated from Architecture, Mouvement, Continuité no. 5 (1984): 46-49.
- Joke J. Hermsen, *Kairos, Een nieuwe bevlogenheid*, Arbeiderspers, Amsterdam, 2014
- Louise J. Lawrence, *The word in place*, SPCK, London, 2009
- Paul Post, *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein*. Berne Media, Heeswijk 2010
- Hartmut Rosa, *Leven in tijden van Versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom, Amsterdam, 2016
- Dirk De Schutter en Remi Peeters, *Hannah Arendt, Politiek Denker*, Klement-Pelckmans, Zoetermeer, 2015
- Rikko Voorberg, Een schreeuwende behoefte aan zingeving, column in het Nederlands Dagblad, 25 mei 2019
- SCP rapport, december 2018

Bijlage 1:

Taakgebieden en competenties RB voorganger 2030 – C. Anbeek v1.0

Toelichting:

Het schema toont een centrale en verbindende 'heilige speelruimte' die voorwaardenscheppend is t.a.v. de drie taakgebieden die de RB voorganger 2030 zal uitvoeren. Deze taakgebieden, die geabstraheerd zijn op basis van de 'dromen' van Peter Nissen en Johan Bouwer, omvatten de 'klassieke' taken van leren, vieren en dienen, en worden aangeduid met de competenties 'relationeel-dialogisch-hermeneutisch' (incl. leren), 'profetisch-ethisch' (incl. spreken en dienen) en 'ritueel-vierend' (incl. vieren). De competenties van de voorganger t.a.v. deze 3 taakgebieden worden verdisconteerd op micro-, meso- en macroniveau. Op basis daarvan worden dan een curriculum met daaraan gelieerde eindkwalificaties uitgewerkt (zie tabel verderop).

Tabel competentieprofiel RB voorganger 2030

Taakgebied 1: Ervaringen, wijsheidsteksten en de wereldtijd verstaan
--

Competentiecomplex 1: Relatieel-dialogisch-hermeneutisch: in staat om mensen, gemeenschappen, organisaties en de wereldtijd te kunnen lezen op micro-, meso en macroniveau

Eindkwalificaties:

Microniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om de (ontregelende) ervaringen van individuen te 'lezen' en te begrijpen en voorstellen te kunnen doen tot steun en begeleiding

Mesoniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om ontregelende praktijken in de samenleving te identificeren, te duiden en advies te geven voor het verbeteren/vervangen ervan

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om de dynamiek in groepen van mensen te verstaan en voorstellen te ontwikkelen voor verbinding en co-creatie

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om (wijsheids)teksten uit de grote religieuze en humanistische tradities te analyseren, duiden en in dialoog te brengen met menselijke ervaring en maatschappelijke praktijken

Macroniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om de (ideeën) geschiedenis en ontregelende structuren in de samenleving en op het wereldtoneel te analyseren en te duiden

Taakgebied 2: Met wijsheid spreken en stimuleren tot rechtvaardig leven

Competentiecomplex 2: Profetisch-ethisch: in staat om t.b.v. een humanere wereld te spreken en te doen op micro-, meso- en macroniveau

Eindkwalificaties:

Microniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om individuen en groepen die slachtoffer zijn geworden van uitsluiting en onrecht te ondersteunen en begeleiden

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om de belangen van deze individuen en groepen samen met bondgenoten te behartigen op zowel lokaal als nationaal niveau.

Mesoniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om inhumane en onrechtvaardige praktijken in de samenleving aan te kaak te stellen en voorstellen te doen tot verbeteren ervan, dan wel het ontwikkelen van alternatieve/nieuwe praktijken

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om samen met (externe) bondgenoten in netwerk verband te werken aan het ontwikkelen van humanere en rechtvaardige praktijken

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om groepen van mensen toe te rusten bij hun inzet voor een humanere en rechtvaardiger samenleving/wereld, bv. d.m.v. inspiratiesessies, kennislaboratoria en zg. 'learning communities' die gecentreerd zijn rond de 17 Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen van de VN (gecomprimeerd tot 12: 1 per maand)

Macroniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om inhumane en onrechtvaardige praktijken en structuren op internationaal niveau aan de kaak te stellen en voorstellen te doen ter verbeteren ervan

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om samen met belangengroeperingen en (lokale) politiek te werken aan een humanere en rechtvaardiger samenleving/wereld

Taakgebied 3: Rituelen en vieringen voltrekken

Competentiecomplex 3: Ritueel-vierend: in staat om in het aangezicht van tragiek, leed, schoonheid, vreugde en solidariteit rituelen en vieringen te voltrekken op micro-, meso en macroniveau

Eindkwalificaties:

Microniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om individuen, stellen en gezinnen ritueel te ondersteunen en begeleiden bij ontregelende ervaringen en tragiek in hun bestaan

Mesoniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om groepen en gemeenschappen ritueel te ondersteunen en vieringen te leiden met het oog op steun, inspiratie en geestelijk welbevinden, bv. d.m.v. theater en kunst

Macroniveau:

-beschikt over voldoende kennis, inzicht en vaardigheden om bij grote (nationale) rampen en tragische gebeurtenissen rituelen en vieringen te leiden met het oog op verbinding, solidariteit en steun.

